

(2011-Кара) 6

Кара; 6364

Лепшокъланы Хусеин

**ДЖАШАУНУ
АЙЛАНЧЛАРЫНДА**

Къарачай илму – тинтиу институт

Лепшокъланы Хусеин

**ДЖАШАУНУ
АЙЛАНЧЛАРЫНДА**

**Тарихден хапарла, таурухла, хапарла,
къанатлы сёзле бла ойла, чам
хапарла къарачай тилде**

**Черкесск шахар
ИКО «Аланский Эрмитаж»
2012**

ББК 84 (2 Рос. Кара) 6 Л 48

*Автор выражает искреннюю благодарность
за помощь в издании книги
директору ФГУ «Управление эксплуатации БСК»
Салнагарову Магометамину Бунияминовичу*

Литературный редактор:

Мариза Хыйсаевна Чотчаева, зав.кафедрой литературы
КЧГУ к.ф.н. доцент.

Рецензенты:

Али-Мурат Хасанович Батчаев, заведующий кафедрой
карачаевской и ногайской филологии КЧГУ, профессор.

Кулина Абул-Керимовна Салнагарова, член Союза писателей
Российской Федерации, заслуженный работник образования
КЧР, старший преподаватель карачаевской-ногайской кафедры
института повышения квалификации учителей.

ISBN 978-5-87757-210-2

Х.У. Лепشوков. На поворотах жизни.

Исторические рассказы, сказки, рассказы, крылатые слова и
выражения, миниатюры на карачаевском языке.

Новая книга народного поэта Карачаево-Черкесии Хусейна
Узеириновича Лепشوкова «На поворотах жизни» состоит из
исторических рассказов, сказок, рассказов, крылатых слов и
выражений, миниатюр. Она имеет следующие разделы: «В горах под
Эльбрусом», «Полёт фантазии», «Мужество горцев», «Мудрость
освещает века», «Россыпи юмора». В своих прозаических
содержательных произведениях поэт совершает восхождение на
новые высоты художественного творчества. Автор увлечён прошлой,
настоящей и будущей жизнью своего народа. Он хорошо знает
топонимику родного края. Книга отличается разнообразием
тематики, глубоким содержанием, высоким художественным уровнем
и богатством языка.

Книга адресована широкому кругу читателей.

ISBN 978-5-87757-210-2

(С) Х.У. Лепشوков

(С) ИКО «Аланский Эрмитаж», 2012

Кара; 6369

ДЕПОЗИТАРИЙ

Ёрлеу

Къарачай-Черкесияны халкъ поэти Лепшокъланы Узеирни джашы Хусеинни аты къарачай-малкъар адабиятда кенг белгилиди. Аны назмулары тюрлю – тюрлю анталогиялада басмаланнгандыла.

Хар фахмулу поэт туугъан джери бла, халкъы бла терен байламлыды. Суратлау сёзню керги чемери, халкъгъа керек фахмулу чыгъармаланы джазыб, усталыкъны бир тауундан экинчи таууна ёрлеб барады. Анга Хусеинни назму китаблары: «Кёгюрчюн уя», «Эльбрус, я – снежинка твоя», «Сууаблыкъны джолу», «Кавказ – къарнашлыкъны, шохлукъну джурту», «Дивный край», «Изумруды Эльбруса», «Сияние сердец», «Аллахны токъсан тогъуз аты» эмда «Джулдузла джанадыла» деген проза китабы шагъатлыкъ этедиле.

Джазыучуну «Джашауну айланчларында» деген джангы проза китабы тарых хапарладан, таурухладан, багырлыкъ, урунуу, суймеклик, чам хапарладан, къанатлы сёзле бла ойладан къуралгъанды. Аны беш бёлюмю барды: «Минги Тауну этегинде», «Фантазияны учуу», «Джигит таулула», «Акъыл ёмюрлени джарытады», «Накъырваны тёгюлююю».

Авторну джангы китабы бизни адабиятыбызгъа ашхы юлюш къошады. Чыгъармаларыны темалары кенгди, магъаналары теренди, суратлау дараджалары мийикди, тиллери

байды. Ала, узун болмай, таб, сейир къралгъандыла, халкъыбызны, джуртубузну тарыхындан, урунуудан, джигит, батыр адамладан, суймекликден, фольклордан терен хапар айтадыла.

Х. Лепшокъ улуну джангы проза китабын мен бек джаратыб окъудум. Ол окъуучулары халкъны, джуртну, ариулыкъну сюерге, халкълары шохлугъуна, батырлыкъга, адебге, намысха, ашхы адеглеге керти болургъа юретеди.

27. 09. 2011.

Назир Хубий улу,

Къарачай-Черкесияны халкъ поэти.

МИНГИ ТАУНУ ЭТЕГИНДЕ

ТАРИХДЕН КЕРТИ ХАПАРЛА

Ташлы Сырт

Аламатды, сейирликди, джомакълыды Къарачайны Минги Тау тубюнде Ташлы Сырт деген джери. Табигъатны бу ариу джайлыгъын, джылкъыла кютюлген мырды, ирк сюрюуле джайылгъан татымлы, мийик ханслы, юслерин къырдыш кючлеген къанга ташлы, алаша дуппурлары, сай чунгурлары болгъан джерле, ууакъ чауулла, ёзенле, сыртла, батыш табада таула, юслеринде ханс ёсген ташлы зыгъырла, Боркъулдауукъ бла Азнауур нарзанла, анда - мында, огъары, тёбен джанында, джерни тешиб чыгъыб, баш энишге, ууакъ толкъунлары ойнай баргъан кёзлеу суула, сыртны этеклеринде, чегет бауурланы, кюн бетлени джасагъан терекле, муртху, дугъум кёкенле, тау залыкъылды шайлыкъла къурайдыла. Бир джанында, мийик тауну дорданындан чыгъыб, бара – бара асламысы акъ ташха бурулгъан чокъуракъ суу барды. Минги Таугъа туура

сууу кьуругьан уллу кёлню орну ачыкь эсленеди. Былайда бёрюле, тюлкюле, башха кийик джаныуарла айланадыла. Борсукъла, кюн бетледе тешикле этиб, джерни тюбюнде джашайдыла. Ала, чыгъа келиб, Кюнню джылыууна кеслерин бериб да джатадыла. Тогъай бурун, джалан баш уллу тау кьушла, гюлледен джасалгъан джашил таза хансда ауур атлай, артыкьсыз да тойгъан заманларында, кючден джюрюб, хауа кёлтюрюлгюнчюу учалмай, ариу кёрюне, адамны къарамын кеслерине бурадыла. Джубуранчыкъла, тешиклеринден чыгъыб, ойнай, арт аякъларына шын туруб, бир - бирин кьууа, хансда ташаядыла. Къоркьуу болгъанын билгенлей, тешиклеринде бугъунадыла, джаргамчыкълагъа, таш джанларына кьысыладыла. Адамны нерваларын бакъгъан, джюрегин, башха органларын иги ишлетген, не ауур ашарыкьны да ашхында терк эритген нарзанла боркьулдаб чыгъадыла. Аланы юслеринде Кюнню таякълары, алтын джилтинлеча, ойнайдыла.

Совет Союзну заманында, ирк сюрюуле асламысына ары «Красногор» совхозну бёлюмлеринден бара эдиле. Ташлы Сырт кьысыр малны джери болгъаныны

себебинден, ана кьойла Бийчесында, башха джерледе да кютюлгендиле. Бусагъатда совхозла чачылыб, кърал мал болмагъаны ючюн, алайгъа энчиле чыгъадыла.

Гелеу кёрсенг, джер сорма, келбет кёрсенг, эр сорма, дегенлей, сыртлыкыгъа тартхан бу берекетли джер, къанга, башха ууакъ ташладан тёшелгени ючюн, былайгъа къарачайлыла Ташлы Сырт деб, атагъандыла. Анда, айырылыб узакъдан кёрюннген, Азнауур атлы уллу дуппур барды. Алайдан эки – юч кычырым узакълыкъда, малкъар къанашларыбыз бла чекге джетерге кёб къалмай, чыкыгъан нарзаннга да Азнауур нарзан, дейдиле. Алагъа алай нек атагъандыла? Тариххе къарайыкъ. Эртде заманда бизни ага – бабаларыбыз, бери кеслерини маллары бла чыгыб, джай джашагъандыла, кыыш кёзюуде да тургъандыла. Къартланы айтханларына кёре, Азнауур деб, бир джигит къарачай джаш, башха къарачайлылача, анасы да биргесине, былайда стауат салгъанды. Аны, асыулу къарачай тукъумлу атладан къуралгъан джылкысы болгъанды. Ол, аны мырдыда, солум хансада, гелеуледе кютгенди. Азнауур, бегеу сыртлы, тарпан киби, чыдамлы атларын бек сюйгенди.

Ала да, аны ангылаб, узакъ кетмей, тау джайлыкъны гюллю хансын отлагъандыла. Кеслерин онглу, джити джашлагъа санагъан къауумну арасында, Азнауурну эшитмеген, билмеген болмагъанды. Кенг джаорунлу, субай сюекли, батыр таулу джукъдан къоркъа билмегенди. Акъыллы, сабыр адам, ата – бабадан келген къарачай намысны, ашхы адетлени джакълай, бир адамгъа хыянатын джетдирмегенди, хоншулукъда джашагъан миллетлени, башхаланы сыйлагъанды. Анга заран тюшюрюрге излегенни уа, сокъурандырмай къоймагъанды. Табигъатны айбатлы тюрсююн бек суйгенди. Кимге да игилик теджеген керти къарачайлыны, терен акъылы, къасты, ашхы мураты – халкъы бла бирге къонгур таулары, къууатлы джуртну къучагъында мамыр джашау къуараргъа излегенди.

Азнауур кесини атларын тайлыкъларындан огъуна сылаб, сыйпаб ёсдюргенди. Аланы кишнегенлеринден, чабханларындан, джортханларындан, джоргъалагъанларындан, аякъ ызларындан айырыб билгенди. Къалын басхан тубанда аджашмай, атла айланган джерге тынч баргъанды. Мырдыны терен джеринден джаякълай,

джанлай, ичин ат бла кыйналмагъанлай ёте билгенди.

Къырсыкълыла, аман халилиле, Ибилисге джууукъ, нёгер болгъанла, шайтанла хар ёмюрде тюбей келгендиле, дейдиле. Аланы келечилерини бир къаууму – гудучула, ол заманда да болгъандыла. Ала, алларына тюшгенни урлаб, къарыусузну тонаб, джерни юсюне заран келтириб айланнгандыла. Шайтан суудан уртлаб, тууар ёпгеча, бетлери къызарыб, аманлыкъны джайыб кюрешгендиле.

Бирсиле билмей, неда андан къутулуб кетер эсек а деген муратда, Азнауурну атларын да талай кере сюргендиле. Къалайда болсала да, Азнауур гудучулары табыб, айыбларына джолукъдуруб, кесини джылкъысын къайтарыб тургъанды. Адам ётмезча шындыкълада джюрюгенди.

Кюнлени бириде ол Малкъардан келе тургъанлай, къалын тубан тутуб, ёзенни басыб къояды. Джол аз эсленеди. Тубанда бир кере аджанимагъан Азнауурну дюлдюр аты, джерни ийисгей, уллу атламларын салыб, алгъа тири атлайды. Бир кесекден Азнауур ат аякъ тауушла эшитиб, джолдан бир джанына чыгъыб,

туракълайды. Атла джууукъ келгенлеринде, аякъ тауушларындан кесини джылкъысы урланыб баргъанын ангылайды. Терк алларына чыгъыб, ол атланы сюрюб баргъанла бла сермешиб, садакъларын, окъларын, мылтыкъларын сыйырыб, ючюсюн да айыбларына тюбетиб, аны сакълаб тургъан аджирини туу белине секириб миниб, джылкъысын сюрюб Ташлы Сыртха келеди. Ол тегерекде орналгъан башха къошладан урланган малланы да, иелерине сау - саламат къайтарыб тургъанды.

Заман бара, кюнле оза, къач джууукълашады. Гелеуледе ёсген гюлле муал болуб башлайдыла. Азнауурну эгечинден туугъан джаш алагъа солургъа къонакъгъа келеди. Ол мында чууакъ кёкге джууукъ джерде кёб кюнню турады. Къош джумушланы эте, уугъа бара, заманын ашырады. Анасыны къарнашындан шкок бла, садакъ бла атаргъа юренеди.

Азнауур хаманда акъ аджирге миниб, акъ джамчы кийиб джюрюгенди. Аны барыда билгендиле. Кюнлени биринде, ол къара атха миниб, къара джамчыны да им башларына атыб, чылпы джауумчукъ себелей, атларын

солум хансда кютерге акъырын сюрюб бара тургъанды. Ол кёзюуде, эгечинден туугъан, къошдан чыгъыб, ариулукъгъа къарай туруб, аны кёргенди. Ким эседа джылкъыны сюрюб баргъанча ангылаб, къарт анасына:

- Бир адам атланы урлаб барады, - дейди.

- Анангы къарнашы Азнауур болурму, - деб, ауруб тургъан тиширыу, таяннган джеринден турмагъанлай джууаб береди.

- Огъай, ол Азнауур болса, акъ аты бла акъ джамчысы боллукъ эди. Муну къара аты бла къара джамчысы барды. Башха адамды.

- Алай эсе, Азнауур келсе къууаныр, бар да атланы бери къайтар. Аны нёгерлери болурла, сакъ бол, - деб, разылыкъ береди.

Азнауурну эгечинден туугъан, таууш этмез, деген оюмда, садакъ алыб, джашыртын анга джууукъ барыб, Азнауур атха миниб дуппур юсюнден къараб тургъанлай, сыртындан садакъ бла атады. Садакъ окъ Азнауурну джаорунуну къатындан кириб кёкюрегинден чыгъады. Эрнин къаты кысыб, ол ат джерни къашына бауурун салады. Тамагъы къургъакъсыйды. Миниб тургъан аты

анга болушургъа излегенча, нарзаннга элтеди. Азнауур, богъан къарыуун джыйыб, алайда атдан джерге тюшюб, джыгъыла, тобукълана, сюркеле нарзаннга джетиб, андан ичиб ёледи. Джаш барыб къараса, ол анасыны къарнашы болгъанын кёреди. Къыйналгъандан кесйни къулагъын кесиб, Азнауурну юсюне салыб, андан сора тас болуб кетеди. Къарачайны джакъчысы, аджалы джетиб ауушдургъан болур эди ол кюн атын, джамчысын да. Джууукъдан, узакъдан адамла джыйыладыла. Мыдахлыкъ Ташлы Сыртны басады. Джанындан сюйген эмилик аджирлери аны ёлгенин билгенча, шын туруб, Минги Тауну зыгъырлы къара къаяларын зынгырдагыб кишней, ары бла бери чабадыла. Ала къайгъылыдыла. Ол кёзюуде, суула тунакъы саркъадыла, нарзан чыкъмай тохтагъаннга ушайды. Аны аты айтылса, къоркъгъандан бёрюле джашырылыучан эдиле. Энди, тулпарны деу джюреги урмайды, тохтагъанды. Бютеу къарачай халкъныкъы эди ол уллу бушуу.

Миллет ёрге къобуб, юсюнде Азнауургъа садакъ окъ гийген душургъа, Азнауур дуппур, ахыр сууун ичген нарзаннга Азнауур нарзан, деб атагъанды. Андан бери

кѐб заман озса да, бюгюнлюкде Къарачайны ашхы уланлары Ташлы Сыртны джасагъан ол уллу дуппурну юсюнде кьой, тууар сюрюуле, джылкыла кюте, кюн иссиде арлакъда шоркъулдаб чыкъгъан нарзандан иче, ата – бабаларыбызны къарнашын, Къарачайны керги, джигит уланын Азнауурну эсгериб, атын сагъынадыла.

Ташлы Сырт деб атагъанды Къарачай сеннге,
Хур атынг белгилиди джууукъгъа, кенгнге.
Джашнайса сен, тауусулмагъан харакет,
Таулу халкъгъа ёмюрлеге нюр берекет.

ТАУБАТЫР

Сейирликни джурту Бийчесын, хар кьуру да адамны джюрегини кьууанч сезимлерин кьозгъайды. Бу таурухлу дуння, Къарачайны эм уллу тау джайлыкъларыны бириди. Саулукъ ийнек сюрюуле, ана кьойла, кьозу сюрюуле, джылкбыла, джыл сайын джай бу мийик, джашил кьанатлы таулагъа чыгъадыла.

Токъсан джылгъа джууукълашыб баргъан акъыллы, сыйлы къарачайлы къарт Орусланы Махмут 1976 – чы джыл Бийчесында айтхан эди меннге бу хапарны.

Эртделеде Таубатыр деб, бир къарачайлы джаш кесини кьойларын, тууарларын, ата – бабасыны джеринде Бийчесында кютгенди. Ол, миллетни ашхы адетлерин, адебин, намысын сакълагъан халкъны джакъчысы болгъанды. Таукел тауну аудуруп, дегенлей, ол таукел таулуну батыр джюреги ёхтем тебгени себебли, бир джаныуардан да кьоркъмагъанды. Ол кьой эсенг, бизни джердешибиз Аюню да хорлаучуладанды. Аны, амал - такъалыны, хыйсабыны кючу уллу эди. Таубатыр, ильячинча, кымылдагъан дженгил, таб оюм этиучю тири

адам, Къарачайны джуртуну ныкъышы, баш шарты Минги Тауну этегинде, акъ суу саркъгъан ёзенде, къара дугъум кёб битген джерде, Къыздыргъан нарзанны къатында сыйдам кюнбетде Аю бла тюбешиб, джагъалашыб, улуу, кючлю джаныуарны хорлагъанды. Аны оюмларыны бирлери былай болгъандыла: ётлю адам, Аюге къаршчы барыб, джагъалашыу башланганлай, къарачай бухар бёркюн эрлай Аюню аузуна терен тыгъыб, къынындан кезлик бычагъын чыгъарыб, джаныуарны къарнын кёнделен тартыб, бир джанына секиргенди. Ол заманда Аюню ичегилери тышына къотарылгъандыла. Аузундагъы джюн бёркню чыгъарыб, джерге силдей, джаралы джаныуар олтуруб, ичегилерин ызына джыяр къайгъылы болады. Аланы ичине салама деб, тырнакъларына илиндириб, бирин, неда талайын тартыб юзе, дагъыда джангыдан кёб заманны кюреше, къарнын, ичегилерин джыртыб, кеси – кесин ёлтюрюб къойгъанды. Таулу джаш а арлакъда олтуруб къараб тургъанды.

Таубатыр бир кюн, табигъатны тамашалыгъына эси кетиб, юсюнде къарачай къойну джюнюнден ийирилиб

17
кара: 6364

этпилген къалын джюн кёлеги, аны тышындан гаммеш териден кёкюрекджеси бла къарачай тукъумлу аджири тюбюнде тепсей, тар чегет джолчукда бара тургъанлай, джол онг джанына къысха бурулгъан айланчда мийик терекни бутагъында бугъуб, алайтын ётерикге чабыуул этерге хазырланыб тургъан бир уллу сюлеусюн юсюне секиреди. Хауада, аны учуб келгенин кёрген аджир юркуюб, чынгаб, кесин тереклеге урса да, Таубатыр атыны юсюнден джыгъылмайды. Сюлеусюнню атны къанджыгъасында къысылгъан джамчыгъа, сырты бла кючлю басыб, аны башын онг къолтукъ тюбюне тартыб джыйыб, бойнундан буууб тургъанлай, белинде джылтырагъан къамасына, герохуна тиймей, эрлай сол аягъындан хром чуругъун тешиб, къычыра, хырылдай, тырнакълары бла юсюндеги кийимлерин пара – чара этерге джетдирген джыртхыч джаныуарны, аны бла бурнун туююб ёлтюреди. Сюлеусюнню тырнагъы этине кирген джан сау къалмайды, дейдиле. Аны аман ууундан ат, тууар, адам да ёлюрге болады. Таубатыр эсин ташламай, алджамай, джунчумай, хыйла амал этиб, сюлеусюнню бир такъыйкъа чакълы заманны ичинде

хорлаб, терисин созады. Адамны ашаргъа излеген
джаныуар, не бек къутурса да, джашыртын кючюн салса
да, Таубатырны хорлаялмады. Адам джерни юсюнде эм
акъыллыды, билимлиди. Ит телиси суудан бёрек умут эте
эди, дегенлей, керексиз умут бла ол адамгъа чабды да,
ёлюм табды.

ПОКУН СЫРТДА

Къарачайны бурундан белгили тау джайлыгъы Покун Сырт таркъаймагъан байлыкъны хазнасыды. Бизни халкъны уланлары ары джай заманда малларын сюрюб чыгъыучандыла. Джашил сыртда ийнек саууб, бышлакъ, сют башы, джау, айран этиб ашайдыла.

Эсли къартланы айтхан хапарларына кёре, кёб джылны мындан алгъа, къарачайлыла Покун Сыртда къошла салыб, къой, тууар сюрюулери, эчкилери, атларын кютгендиле. Мийкликни салкъын аязы, бир – бирледе сыртда ургъан джелни джылы тылпыуу, анда – мында теренден къайнаб чыкъгъан чокъуракъ суула, малгъа, адамгъа да таб джарашыб, ала ашхы кечинмеклик, къарыулу учунмакълыкъ табхандыла. Аты айтылгъан алтынлы дегенлей, белгили уллу къарыуу – кючю, субай саны, тирилиги болгъан къарачайлы Таулан къойларына къочхарла кеч къошханы себебли, ала тауда къозула таба тургъандыла. Ишден эрикмеген джигер адам джангы туугъан къозулары аналарына илешдире, къой орунда малла бла кечге дери кюреше, гёзет эте,

кълкыб къллады.

Малчылагъа бёрюле хар заманда да тынчлыкъ бермегендиле. Джыртхычлы джаныуарла, ол кёзюуде да кёб болгъандыла. Айхай, кьойлагъа джетген бёрю, бирин ашаб кьойса уа, талайын ёлтюрюб, уллу заран салады. Джангыз кеси айланган къзакъ бёрю болса, мазаллы иркни сыртына атыб, стемге санамай, бурууну башы бла секириб кетеди.

Кече сайын малчыла, кьош итлерин сынджырларындан ийиб, кеслери да, кёзюу - кёзюу танга дери мал орунларыны тегерегине айланыб чыгъадыла. Адам, кече узуну кёз кысмай туруб, танг ата башларгъа джууукъ кёзюуде джукълаб кълалыргъа ёч болады. Аны билиб бёрюле асламысына маллагъа ол заманда чабадыла. Бу джол да алай болду. Таулан сакъман бёлмеде мызангчы болуб тургъанлай кълкыгыянында, бир уллу бёрю сымарлаб, къараб туруб, кьозу ийисден ангыламай, кьошда аякъ юсюнде адам болмагъаннга ушатыб, бурууну тюбюн тешиб, джашыртын кьозулу кьойлагъа киреди. Ол кече, толгъан Айны джарыгъы джерни ийнакълый, тегерекге кюмюш тегюлюб, хар зат

ачыкъ кёрюнеди.

Сакъ ташчайнар, алгъа мыллык атыб, къойланы кесе башлагъанлай, Тауланни кёрюб къояды. Сора, илгениб, ызына секиреди. Барыб тийгени бла, темир чыбыкъдан эшилиб этилген буруу аны ызына атады. Ол кёзюуде, Таулан уянады. Джигит адам, хауада учуб келген джаныуарны бойнуна эки къолу бла джабышады. Ала, джагъалаша, джыртыша, джерде бурула кетиб, адам джаныуарны хорлайды. Таулу бёрюню тубюне салыб, юсюнден тобукълары бла басыб, бурнун джерге тыгъыб, гунчукъдуруб ёлтюреди. Не болгъанын да иги ангыламагъанлай, джаныуар бла джагъалашханына сингирлери тартыныб, къолларын ачалмайды. Танг атыб, алтын Кюнню джылыуу джер юсюне салам береди. Тёгерекде къошланы маллары отларгъа чыгъалдыла. Хоншула, къараб, Тауланни стауатыны къатында мал кёрмейдиле. Хапар билирге деб, барыб къарасала, малчы бёрюню бойнуна къадалыб тура. Болумну ангылаб, ала ата – бабабыздан келген амалланы хайырланадыла.

- Ол кёк джаныуар джууукъму джете эди, кёлюнг

бла аны бойнундан бир къаты къучакълаб тура эдинг, - деб, накъырда эте, табигъатны байлыгъындан, хансладан дарман этиб, джагъыб аны тартылгъан сингирлерин бошлайдыла. Джашла, аллай улуу бёрюню къуру къолары бла ёлтюрген тенглерине сейирсине, бюсюреу эте, джаныуарны тулукъ союб, терисини тюгю тюшмезча туз къуюб, къатдырыб, ичине кепген хансны тыкълаб, артда джашыртын Тауланнга туура тутуб ойнагъандыла.

2

Бёрю хоншусуна тиймейди, башханы да иймейди, деб, сынамлы къартладан эшите туруучусун, кеси сынаб, кёзю бла кёрюр муратда Таулан экинчи джыл стауат орнун къысыр къаяны тубюнде, бёрюню тешиги болгъан джерге салады. Къойлагъа ишлеген бурууун тешикни эки джаны бла таш къабыргъагъа тиреб, бегитеди. Балалары болгъан бёрю тешигинден чыкъса, уугъа, къой орунну ичи бла ётуб барыргъа керек болады.

Не этерикди, деген сагъышда сауутун къолуна алыб, къоркъгъан къоркъгъанына джолугъур, дегенлей, къоркъмайым, дей, кесине тырман эте, Таулан бугъуб бёрюню тешигинден чыгъарын сакълайды.

Таякъ джангурдан джыйылгъан къутургъан суу голкъунларын ёрге ага, чынгата, чайкъай барады. Кюмюш Айдан, джудузладан тегюлген берекет джарыкъны дамлылыгъы уллуду.

Кечени ауурлугъу озгъандан сора бёрю, уясындан чыгъыб, юркген къойлагъа къарай туруб, бурууну башы бла секириб, чегетге ташаяды. Таулан сейирсингенден башын булгъай, ер къатыб туруб, бёрюден анга хыянат болмазын ангылайды. Ол, терен сагъышда арсар болуб, къошха кириб джатады.

Акъыл сезмесе, кез кёрмейди, дегенлей, тауланы джашы терен сагъышын эте, бёрю хоншусуна тиймейди, башханы да иймейди, деген айтыу, керти болгъанына энди толу ийнанды.

Къойчу эркин гюллю сыртда кюндюз къойларын кютюб, кече рахат джукълайды. Алай бла заман бара, арадан кёб кюн озады. Бёрюню балачыкълары ёсюб, аналары биргелеринде болмагъан заманда, тешикден чыгъыб ойнайдыла. Алай эте, бир кюн ала гигче къозучукъ бла ойнай, билмейин аны ёлтюрюб къоядыла. Ингир ала, къойларыш стауатына сюрюб келген Таулан,

ол затны кѣреди. Ачыулана башлаб, сабыр тюбю сары алтын, дегенлей, эсин джыйыб, кесин басады. Къарангы болуб, бѣрю балаланы аналары бурууну башы бла секириб тюшеди. Орунда ёлюб тургъан къозугъа къараб, мычымайын тешигине киреди. Таулан, бѣрю уяны къатына барыб тынгылайды. Андан, къансыгъан тауушла чыгъадыла. Бѣрю балаларына, къозугъа нек тийгенсиз, деб, урушады. Бухар бѣркюн, джамчысын, сахтиян чурукъларын, башха кийимлерин тешиб, джигер адам наргъа таяннганы бла джукълайды. Уяныб кѣзлерин ачса, танг атыб тура. Салкъын аяз джырын джырлай, ташны, тауну ийнакълайды. Ол ёлген къозучукъгъа барады. Къараб, кеси – кесине ийнанмайды. Ёлген къозуну орнуна сау сюелиб тура. Бѣрю башха сюрюуден аллай къозуну урлаб алыб келиб, кеч мени балаларымы, деген халда, мал оруннга ийгенди.

Таулан, аны терен магъанасын черте, хоншу бек сыйлы, бек багъалы болгъанын, артыкъсыз да бек былайда сезеди.

БИЙЧЕСЫННЫ ЮСЮНДЕН ЭКИ ХАПАР

Къаплан бла Мариям

(биринчи хапар)

Бийчесынны джайлыкълары кенгдиле, ёзенлери терендиле, кюн бетлери, чегет баурлары уллудула, гелеу сыртлары узундула. Кём – кёклюгю кёзбау этиб, кеслерине тартхан чучхур суулары, саулукъ берген сууукъ ууакъ шоркъалы гаралары, биченликлери, чыммакъ къары, кюмюш буз бугъойлары, буулары, джугъутурлары, къанатлылары башха кёб заты джомакълыкъны дуниясын къурайдыла. Бу ариулукъну хазнасын кёрюрге излеген адам кесин тыялмайды, ашхылыкъны, игиликни талпыб къучакъларгъа тансыкълайды.

Къарачай, Кавказны бурунгу халкъларыны бири, тамыр тартхан тарыкъмаз, дегенлей, уруууну суйген тау миллет джашаб тургъан джуртуну бир тау джайлыгъына Бийчесын деб атагъанды. Терен акъыллы, оюмлу акъсакълалла аны юсюнден тёлюден - тёлюге хапар айтадыла. Мен 1980 – чы джыл Бийчесында малчы

болгъан сагъатымда бу хапарны сыйлы къартланы Батчаланы Окъубну, Орусланы Махмутну, Батчаланы Ибрагимни бир ушакъларында эшитген эдим.

Бийчесынны бауурунда къалын чегетли, терен ёзенни тюбюнде чыкълан Къыздыргъан нарзанны огъары джанында уллу гелеу сыртда Таубий деб, бир къарачай бийни джылкъы къошу болгъанды. Аджир юлюшле башха - башха кютюлгендиле. Къарачай тукъумлу асыулу атла, кёкде джудузлача, табигъатны ариулугъуна ариулукъ къошхандыла. Къонгурауча, ачыкъ ауаз бла аджирлени кишнегенлери тегерекни зынгырдатыб, узакълан эшитилгенди. Аланы кютюб, чарпыусуз тутхан, къартджыгъача, дженгил къымылдагъан джигит къарачай джаш Къаплан атланы бек суйгенди. Аланы хар бири бла энчи ушакъ этиб, биргелерине джюрюй, дженгиллик этмей, ачыкъ ауаздан негерлерине айтханын этдиргенди. Ол, ачыуланмагъан огъурлу адам, аманлыкълан, хыянатлыкълан кери болгъанды. Кишиге заран этиб, кёл кенгдирмегенди. Кёлню кюзгюча джылтырагъан юсюча, таза, сyp - сыйдам сагъышларын сакълангъанды.

Таубий Къарачайда кыызгъанчлыгъы, огъурсузлугъу, адамны самаркъау, хыликге этиую, къуджур халиси бла белгили болгъанды. Аны кишиде болмагъан хыны къарамы, фитнеслыгъы, хыйлалыгъы кѣб джарлыгъа кыйынлыкъ салгъанды. Юйюрюн юй бийчеси, бир джашы бла бир кызы къурагъандыла. Джалчылары инджилиб, кыйналыб джашагъандыла.

Арпу кызы Мариямны чагъыдий белли, кенг джаорунлу джашха Къапланнга джюрек сезимлери джылы болуб, джумушайдыла. Джаш да анга джюрек джууукълугъун, ачыкъ кѣлюн билдиреди. Ала, къачда бла джазда, джылына эки кере, бир - бирин кѣрюр мадар табхандыла. Бай атларын хар алты айдан бир кере сатханды. Къаплан, эмиликлени тутуб, джерсиз юслерине миниб, джюгеннге юретиб, Таубийни юйюне элтиб, алычулагъа бергенди. Ол заманны, эки суйген айтыб айталмазча, ашыгъыб сакълагъандыла. Ётюрюкню билмеген халал джюрекле ол кѣзюуде джашыртын тюбеширге бир кесек заман мадар табхандыла. Къылыкъдан, чалыкълыкъдан кери эки джанны сагъышлары, сезимлери суймекликди, ариулукъду.

къууанч, насыб излеудю. Аны уа къалай табсынла? Мариямны атасы билгенлей экисинден да бошарыкъды. Ол сагъыш этгенден, не иги адам болса да, къызын джарлыгъа бергенден эсе, ёлгени игиди. Ишлемеген тишлемез дегенлей, джаш не тукъум джумушну да этиб, рысхы джыяргъа кюрешгенди. Айхай, не келсин, бай джарлыгъа тыйыншылысын бермейди. Къысха, гымых ханслы гюллю сыртлада джаш, эмилик атланы тынч юретеди. Ол, дженгилди, теркди.

Малкёз, джут адам Таубий байлыкъны неден да ёрге тутады. Адеблиги, ишленмеклиги уллу болса да, кёб байлыкъ джюрютмей эсе аны адамгъа санамагъанды.

Джаш бла къызыны арасында сюймекликни джукъланмазлыкъ джулдузу джаныб, аланы бир - бирине тансыкълыкъ сезимлери ёсюб баргъанды. Экиси да, бир юйюр къураб джашаргъа мадар табалмазлыкъларын англайдыла. Къызыны атасы къоярыкъ тюлдю. Ол, от къычхач болуб, къыз бла джашны къысыб эзерикди. Не этерге билмей, кёб сагъыш этиб, ала башха джуртлагъа къачайыкъ, деген оноуда тохтайдыла. Сюймеклигибиз неден да кючлюдю сора, ёлсек, къалсакъ да бирге

болайыкъ, дейдиле.

Кюплени биринде, Къаплан биргесине тогъуз нѣгерин алыб, сауутланыб, чабыучу атлагъа миниб, бугъуна - бугъуна, джашыртын, къыз келлик белгиленнген джерге барадыла. Мариямны бети акъ учхун болуб, тентирей - тентирей джетеди. Аны джаш эрлай ат аллына алыб, джаядан чыкъгъан окъ кибик, къачхынчыла баш энишге айланадыла. Къызыл ууртлу, арцу къызыны сойюмю тѣгюле, джаулугъуну тюбюнден къарагъан узун чачыны къыйырын салкъын аязчыкъ гарай, джашны да джюрек джылыуу тышына тѣгюле, алагъа тѣгерек артыкъ да бек алапат кѣрюнеди. Экиси биргедиле. Алалан насыблы джокъду.

Байны тахсачылары, хапарны эшитиб, анга барыб:

- Мариям, джылкъычы бла къачыб барады, - дейдиле. Аны кѣзлерине къан чаба, къутургъан джаныуарча гюрюлдей, ѳрге секире, къуугъун ачады. Аскеринден биргесине токъсан тогъуз адам алыб, кеси бла джюз болуб, аланы ызларындан сюредице. Айланч - буйланчладан джанлай. джол кѣргюзтюучю устасы къысхасы бла элге, къачыб баргъаплагъа

джууукълашадыла. Атышыу башланады. Была сыртларындан атыб ура, ала да, айлана да ата, кёб адам ёледи. Джюз кычырым чакълы бир баргъандан сора, къуру джаш бла кыыз къаладыла. Аладан да, оноулан сау болады. Джашны окълары бошаладыла. Экиси да сау къалмазлыкъларын билселе да, тохтайдыла. Таубийни кынгырбоюн къан ичерлери джаш бла кызны ортагъа аладыла. Къыйтыкъ кетген эринлерин кыса:

— Экисин да, ёлтюрюгюз! – деб, кызны атасы къаты буйрукъ береди. Алайдан узакъ болмай мал кюте тургъан бир огъурлу къарт:

— Тохтагъыз! Этмегиз алай, - деб, аллына чабханлай аны да урадыла.

Джаныуар тюрсюнлю он саудюгер суймекликден толгъан эки джаш адамны къамчиле бла туююб башлайдыла. Ургъанлары сайын юсюнден къан шоркъала бара, анга кысылгъан суйген кызын джаш къаты къучакълайды. Сегизишер ингичге къайишден эшилиб этилген он узун къамчи тохтаусуз урады.

Ала экиси да бир – биринден айырылмай джерге джыгъыладыла. Къанлары да бирге къошулуб, арию

чакъгъан гюллени аралары бла джашил гымых кырдыкны кызыл этиб, шоргъа болуб барады. Мурдарла уа урадыла, аланы жанлары чыкъгъанларында да тохтамайдыла. Къаплан бла Мариямны ёлтюрюб, алайда атыб кетедиле. Ол тегерекни кыйынлыкъ басады. Къанатлыла джырларын тохтатадыла, суула сериююн, такъыр саркъадыла. Табигъатны ауазыны ачы тауушлу кычырыгъы ёзенлени, таулары сансытады. Къызыны атасы ызына айланыб да къарамайды. Бютеу халкъыбыздан, ол тегерекде къошладагъыла, аны эшитген башхала бары ёрге туруб, къучакълашыб тургъан эки ёлюкню алыб барыб, алайдагъы табигъатны кыбыла джанында, къартланы гырхы къоллары къалтырай, дууа этиб, бир къабыргъа салыб асырайдыла. Къабырны юсюне бир сын таш салыб, андан сора, алайгъа къарачайлыла Бийчесын деб атагъандыла.

ДЖИГИТ УУЧУ

(экинчи хапар)

Къарачайны бурундан бери хайырланган джери Бийчесын: накъут – налмазлыды, джылы кюнлюдю, чууакъ кёклюдю, акъ тубанлыды, зем – зем суулуду, алтын мюйюзлю кийиклиди, салкъын аязлыды, кёгет тереклиди, нарат чегетлиди. Тау джайлыкъ: гюл ийислиди, джарыкъ джудузлуду, алтын бешиклиди.

Туугъан джуртунг – алтын бешик, дегенлей, акъылман къартланы айтыуларындан къарачайлыла тау мийикледе, суююб джашагъандыла. Тау джуртлада джашау къурагъан къыйын болса да, ала бурундан, бек эртделеден, тау табигъатха юйюрсюнгендиле. Андан бери къууатлы джуртланы берекетине, берекет къошуб джашайдыла.

Бийчесын деб аталгъынчын, бу джуртлада бек эртделеде, белгили уучу, бир къарачай джаш болгъанды. Аны учхан огъу джерге тюшмегенди. Атаргъа излегенин окъ джетер джерде тынч ургъанды. Ол, ариу бийчеси бла уллу дорбунда джашагъанды. Аны эки джанын кёгетли

кёкенле, башын, төгерегин кялын ёсген нарат терекле джасагъандыла. Алайдан узакъ болмай джер тюбюнден сюзюлюб чыкъгъан чокъуракъ суу, акъ толкъунлары ойнай, ёзенни энишге джол салгъанды. Аслан кийikle уруб келиб, алапы ашаб, чокъуракъ суудан ичиб джашагъандыла. Минги Тауну этегинде зыгъырлада ташдан-ташха секире, тик сыртлада кийик сокъмакъда джюрюй, кысыр кыяладан бир кесек чыкъгъан ташлагъа аякъларын сакъ салыб атлай, джашаууна кьоркьюу болса да, кийikle чыкъгъан джитилеге ёрлеген джитит уучу болгъанды.

Ол заманда, ногъай ханны джашы, биргесине аскери да болуб, кёз ача, Бийчесын таулада айланганды. Тиширыу дорбунда кеси жангыз гургъанды. Бир кюн арлакъда чыкъгъан къара суудан алыб бара тургъанлай, ала аны кёрюб кьоядыла. Сейирсинген да этиб, аллын тыйыб хапар сорадыла. Тиширыу:

- Былайда турабыз, дорбунда, - дейди. Аны арнулугъуна кёзю къараб, ногъай ханны джашы аман акъыл алады. Махтаб, ариу айтыб:

- Бу сейирлик болумунг, чырайынг, сыфатынг бла сен дорбуннга кириб къалай тураса. Бизни бла кел, сени къалалагъа, беш – алты этажлы юйлеге элтиб салайыкъ. Бек аламат, къудурет боллукъса, патчахлыкъ да тутарыкъса, - деб, кюрешедиле. Экинчи кюн барсала:

- Баш ием кёрсе, сизни барыгъызны да къырлыкъды, – дейди. Сора, тышындан келген атлыла былай айтадыла:

- Сен ол келген заманда шкогун урлаб бизге берирсе, кишенлеген атын кесибиз алырбыз. Биз бугъуб турайыкъ да, ол джукълагъан заманда кетербиз да къалырбыз, - дейдиле. Тиширыуну алдайдыла, алландырадыла.

Аслан, уудан келиб, атын алайдан узакъ болмай кишенлейди. Шкогун дорбунну къабыргъасына сюейди да, этле, мыллыкла бла кюрешген, джолдан арыб келген адам, джугъутур, буу терилени юслерине таяннганы бла джукълаб къалады. Ол кёзюуде къатын ала айтханча, шкогун урлаб береди. Джаш джукълаб тургъанлай, была келедиле да, келишгенлерича, къатынны алыб кетедиле. Аслан танг аласында илгениб уянады. Къараса, юй

бийчеси, шкогу да джокъ. Чыгыб, атын излеб табмайды. Дорбунну аллы аг аякъ ыздан толу. Ары - бери айланады, кычырыкъ – хахай этеди, адам ауаз эшитилмейди. Сора ол, ат аякъ ызла бла джолгъа тюшюб, чаба, джорта кетиб баргъанды. Юй бийчесине асыры бек кыйналгъандан несин да унутханды. Узакъ болмай, джол джанында къарачай къош болгъанды. Анда бир къарт киши тургъанды. Ол джашны эслб:

- Алай нек чабыб бараса, не кыйынлыкъ болгъанды сеннге? – деб, сорады.

- Алан, не этгеними да билмейме, уудан келиб джатханлай джукълаб къалгъанма, уяныб къарагъанымда бийчем, атым, шкогум да джокъ. Энди аланы излей барама, - дейди.

Къарт, кыйналгъан бетинде уллу мыйыкъларын сылай, бир джерге, бир джашха къараб:

- Ой, бир гаджи, бир талай ит бла ойнай – кюле бара эди, мен кёрдюм, къууанч тыбырлы эдиле, - дейди.

Аслан тишлерин кысыб чыкырдата, къартны аллында кесин къатдырыргъа кюрешиб:

- Энди къалай этейим, джалан къалгъанмада

кетгенме, - дейди.

- Мен сеннге ат, шкок, окъла да берейим, сен адамлыкъ эталсанг, ат атлыкъ, шкок сауутлукъ эталлыкъдыла, - деб джашны бстине джити къарайды. Бир айтырым, сен тиширыуну къайтаралсанг, сёлешмегенлей бери алыб кел, сют мен этерикме, - дейди.

Танг мутхуз атханчады, булбулла мыдах джырлагъанчадыла. Аслан эрлай эсин джыйыб, биргесине айланыучу тау джелчик таукеллик бере, ёрге – энишге тесукъа этиб тепсей тургъан джоргъа аджирге миниб, талай окъ бла шкок алыб, шош джуртну рахатлыгъын бузгъан аскерни ызындан, сары ильячинлей учады. Къачхынчыла Бийчесындан кетиб, Батагъы Айрыдан озуб, Тамчы Башын да артда къоюб, Сары – Тюзню кюн чыкыгъан джанында Уллу Айырдан Къая Тюбюне тюшгенлеринде, ол Гошаях Сыртдан энгишге къарайды. Бийче аны кёрюб:

- Ол кёрюннген атлы анга ушайды, ол мени эримди, келгени табсыз болду, энди барыгъызны да къырлыкъды, - дейди.

Сора ногъайлыланы бири, атдан тюшюб, уллу

ташны артына бугъуб, бёркюн къамчи сабха салыб, ёрге тутуб кёреди.

Аслан атны юсюнден тюшмегенлей атад да къамчи сабны белинден эки этеди да къояды. Аны кёргенлей была къоркъуб, анга айландырыб атадыла. Джаш алайда быланы кёбюсюн ёлтюреди. Аманлыкъчыла, не этерге билмей, эки бёлюнедиле. Аланы бир къаууму Хумара таба айланады. Ары къачханла беш – алты адам боладыла. Аланы ёлтюрюб, бери айланыб, къартны арыб билмеген джоргъа аджири бла ызларындан тюшюб, бирем – бирем къаушатыб келиб турады. Юч – төрт адам къалыб, ала Сары – Тюзден ётюб, Мырзабек деб, бир къарт къойла бла тургъан джерге джетедиле.

- Бу адам бизни артыбызны этди, къутулалмайбыз, бир мадар эт, - дейдиле.

- Мен аны тохтатырма, - дейди Мырзабек. Ала кетедиле. Джаш алайгъа джетгенлей Мырзабек ауазын кёлтиюртюб:

- Къайры тебрегенсе, къой аланы! - дегенлей, ары айланыб урад да аны да ёлтюреди. Андан бери алайгъа Мырзабек Ачы, дейдиле.

Орнундан чыкыгъан итни бёрю ашар, дегенлей болады болум. Аланы ызларындан тюшюб, атыб дагыда бирлерин ёлтюреди. Была андан кьутулалмазлыкъларын билиб, бийчени алайда агыб, кьоюб кьачадыла. Ханны джашы, биргесине экеулен кьутулуб кетедиле. Бийчени алгъанында аланы ызларындан сюрмей, аны атына миндириб, тепджилдей турмай, таулу джаш ёрге айланады. Аджир суу джоргъасын салыб, тик ёрге, баш энишге деб кьарамай, кьушча, учуб барады. Къатынны элтиб, сёзюне толу бола, къартха береди. Къарт тёрт эмилик тайны тутдуруб, къатынны тёрт санын тёртюзюне байлаб, джибериб кьояды да, эмиликле алыб кьачадыла. Биринчи саны тюшген джерде бир сын таш, эм арт саны тюшген джерге да бир сын таш саладыла. Бийчесын деб, аны ючюн аталгъанды ол джерге, деб, айта эдиле.

Мен аны беш – алты къартдан ючюнчю класха джюрюген сагъатымда, къарт атам бла Хасан Ранда кьошда болгъан кёзюуюмде эшитген эдим деб, меннге айтхан хапарын бошайды поэт, джазыучу, эки китабны автору джашаууну асламсын устазлыкъ ишге берген токъсан джыл толгъан Батчаланы Ильясны джашы Сагъыт.

БАТЫРЛЫКЪ БЛА ДЖАН ДАРМАН

Къарачайны таулары кѣб тюрлю боялудула, чууакъ кѣкню джасагъан акъкъанат булутла сериуюн джюзедиле. Чыранладан, кириш къаяладан саркъгъан чучхурла кюмюш букъу бюркедиле. Тарих билдиргеннге кѣре, сейирлик гаулада халкъыбызны арасында хар ёмюрде таза джюрекли, тюз иннетли, уллу адамлыгъы, ишленмеклиги, фахмусу, билими болгъан адамла кѣб тюбегендиле. Эльтаркъачда джашагъан къарт анамы Текеланы Бибаны къызы Байдыматны меннге гитче заманымда атханындан, сексан джылдан атлагъан Лепшокъланы Узейирни атасы Алий акъыллы, джумушакъ ауазлы, сабырлы, джити таулуну элчилери, башхала бек сыйлагъандыла. Аны ёмюрюнде бир адам бла даулашыб киши кѣрмегенди. Уллу сюекли, саубитген, къарыулу болса да, джашауунда бир кере кишиге хыны этмегенди. Джигерлигин, джигитлигин а, халкъ кѣргенлей тургъанды. Ол кѣзюуде джыйын джанлы бѣрюле, чакъанла, Аюле башха джыртхычлы джаныуарла бек кѣб болгъандыла.Чегетге отун этерге джангыз

баргъанны, кесин ёгюзлерин да ашаб кьойгъандыла. Алий а, джолоучулукъгъа кеси чыгъыб тургъанды. Ол тауланы бек суйгенди. Агъачдан этген ат джерин, ангырчакъны, сахтиян кёпчеги бла тору аджирине салыб, кюмюш бла джасалгъан джюгенин, ёшюнлюгюн, къуюншханын джарашдырыб, сауут – саба алыб, танг джарый тебреген сагъатда, джолоучулукъгъа чыгъыб, ашхам къарангыда ызына сау – эсен къайтыб тургъанды. Ол табигъатны хар тюрлю заты бла тенг сёлешгенди, ушакъ этгенди. Аны ариулугъун кесини джюрек хазнасына санагъанды. Алий артыкълукъгъа, зулмучулукъгъа да къаршчы болгъанды. Керек джерде ётгюр джаш таб оноу эте билгенди. Ангылагъан, ойлашхан эсли адам, башханы акъылын кесиникинден мысхал, кем кёрмегенди. Таулу улан джукъдан къоркъмагъанды, юркмегенди, хар ишни эби бла этгенди.

Алийни төрт джашы: Джашау, Узейир, Рамазан, Хасан, бир къызы Абидат болгъанды. Юйюрню экинчиси Узейир гитче заманында къаты ауруйду. Саулукъ сакълаучула ол замандагъы дарман – дары бла сау эталмагъандыла. Ауруу, сабийни хорлаб, кючлеб

баргъанды. Сора ала, Алийге джашчыгъынга Аюню джауун ичириб, этин ашатыб кёр, иги этерге боллукъду, дейдиле.

Джоргъа аджирге миниб ол, тау элlege айланады. Аюню не джауун, не этин табмайды. Керек джокъну табдырыр дегенлей, Алийни атасы темирчи Темир-Алий табигъатда Аю излер муратда сагъышланады. Джаз толу келиб бошамагъаны себебли, джаныуарны тешигине кириб, аны бла джагъалашыргъа керекди. Окъ, тоб джарамайды. Тынч, джууаш адамны, ауруб къымылдаялмай джатхан туудугъу, джюрегин сагъышлы, къайгъылы эггенлей турады. Сора анга бир дженгиллик, батырлыкъ келиб, таукел адам тауну аудурур дегенлей, ёрге турады Темир-Алий, чемер къоллу адам гюрбеджиге барыб, кесини энчи оюму бла бычакъ джазыб башлайды. Юч къарыш узунлугъу болгъан бычакъ, аны ауузлары, эки джаныны учлары джитидиле. Ортасындан къолу бла тутар джери барды. Къол тутхан джерини башы бла тюбюнден он эли чакълы бир узунлугъу болгъан темир кесеклени бычакъны джаягъына кёнделен биширеди. Экинчи кюн, ууакъ къар бурчакъла джаууа тургъанлай,

джашагъан джеринден узакъ болмай орналгъан Аю тешикге барады. Бир къолунда джана тургъан чырагъы, экинчисинде бычагъы, ол къоркъмай Аюню тешигине киреди. Джыртхычлы ач джаныуар, къышхы джукъусундан джарты - къурту уяныб, кёзлерин къаматхан от джарыкъдан эсин иги джыялмай, хыны гюрюлдей, аузун ачалгъанычакълы бир ачады. Ол кёзюуде джигит Темир-Алий бычагъы болгъан къолун эрлай Аюню аузуна тыгъады. Джаныууар джаякъ сюеклерин къысханлай, бычакъны, бир джаны аны баш джагъындан, экинчи джаны тюб джаягъындан чыгъады. Аузун толусу бла къысыб, Темир-Алийни къолун эзиб къоялмайды, кёнделен биширген темирлери иймейдиле. Бычакъны бир кесек аллына теядирсе, тилин, бурун сюегин кеседи. Тюшдеми, тюндеми, къайда болгъанын билмеген джаныууар, тынч болады. Ётгюр таулу аллында, Аю ызындан, ала тышына чыгъадыла. Джаныуарны алайда ёлтюрсе, кёлтюрюб барыргъа кереклисини сагъышын эте, ол Аюню бычакъ бла тартыб, элге алыб барады. Джаныуар аягъы бла ура, неда башха тюрюлю къымылдай тебрегенин билиб, Темир-Алий

бычакъны аз бура, алгъа тарта, бек ачыса, джаныуар тынч бола, экиси да бир - бирине кирпик къакъмай къарашыб, адам излеген джанына атлайдыла. Къараб быланы кѳрген элчиле, сейир – тамаша боладыла. Темир-Алий Аюге эсин джыйдырмайды. Бир къолу бла тартыб, Аюню ары - бери тепджилдете, экинчи къолу бла кесини белинде къынланыб тургъан бычагъын алыб, джаныуарны къолтукъ тюбуне, джюреги болгъан джерине, Бисмиллахи Рахмани Рахим деб, урады. Аузу бла темирни асыры къаты къысхандан, Аю азауларын чыкъырматыб ууата, къалтыраб джерге джыгъылады. Джаны чыгъыб бошагъандан сора терисин союб, кеси кереклиси чакълы бир алыб, къалгъанын элчилерине юлешеди. Алай бла батыр таулу баласына табалмай излеб тургъан джан дарман бла – Аюню джауу бла, эти бла ауруб тургъан Узейирни сау этеди.

Къоркъмагъан, юркмеген, амал – такъал эте билген, оюмлу джигит къарачайлы Темир-Алий, кесине заран этдирмегенлей, амал билген амал бла, амал билмеген аман бла дегенлей, Аюню хорлагъанды.

Алийни джашы сексан джылдан атлагъан Узейир,

атам айтыучан эди, деб билдиргенден, къарт атасы Темир Алий, бара тургъанлай, аллына Аю къысха чыгъыб къалыб, кесине къоркъгъандан анга чабханды. Темир Алий башындан кийиз бёркюн алыб, джаныуарны аузуна тыгъыб, къара къамасы бла эрлай джюрегине уруб, аны ёлтюргенди. Алай, эки кере болгъанды.

ХАСАН РАН

Сары – Тюзден узакъ болмай джюз метр мийкликге ёсген кысыр кыяны юсю ранды. Аны эки джаны талай кычырымдан узунду. Кенги беш джюз метрден асламды. Ёрге чыгылса, анда башы улуу сыртды. Ёзенлери, секиртмелери, кюнбетлери, чегет бауурлары барды. Ол джерге Кыя Башы, дейдиле.

Ранны ортасында улуу кыууш эленеди. Бусагъатда алайда хуна ташдан кыой кыош, кырпычдан кыойчуну юйю барды. Кыошну тебенинден, чауулуу, ташлы чунгурну кыыйырындан улуу кыара суу боркыулдаб чыгъады. Ол ташны, агъачны, джерни джууа, тик рандан баш энишге, Кыя Тюбюне, тауушун, джырын узакъгъа джая, мыллык атады. Аны эки джанында узун, кыалын кыамыш ёседи. Ранны асламысын кыурагъан кюн бетледе кёб тюрлю ариу гокка хансла, малла суююб отлагъан татымлы кырдыкла, джер – джерде, джоппу - джоппу кёрюннген чёртлеуюк терекле, кыалын кёкенле эленедиле. Былайыны табигъатына джаныуарла, кыанатлыла юйюрсюннгендиле. Чалыргъа джараулу, мал

кютерге боллукъ джер иги кесекди. Тюбюнден, тик ёрге, гыланч – мыланч айланыб тар ат джолчукъ чыгъады. Ранны Шимал джанында тик къаяны эрнинде уллу дорбун кёрюнеди. Аны ортасы мийикди, тегереги алашады. Ичине беш джюз кьой сыйынырчады. Ол джерге Хасан Ран дейдиле. Алай нек аталгъанды?

Аны юсюнден кюмюш сакъаллы кьойчу къартланы ушакъларын эсине тюшюре, сабий заманында эшитген хапарын токъсан джылгъа джууукълашхан Байрамукъланы Магомет былай айтады:

Талай ёмюрню мындан алгъа, бурун, Хасан деб бир бай бу джерни иелеб, былайда малын гутханды. Кьойчусу, кьой сюрююню дорбуннга джыйыб, кеси да анда джашагъанды. Ичине киргенден сора, эшигин ташла бла къалаб, кьойлагъа бёрю чабмазча этиб, ол рахат джукълагъанды.

Хасан, джалгъа джылына бир кьой берирме деб, беш джылгъа кесини элинден бир борбайлы адамны алады. Анга ашаргъа соханны, сууну эркин этиб, башха джукъ бермегенди. Заман бара, джаш къарыуун тас эте, саулугъун ата, беш джыл озады. Бай джалчысына

дорбунну аллына буруу этдириб, кьойланы ары джыйдырыб:

- Башы бла бери кёлтюрюб аталгъанынг сеникиди, - дейди. Джалчы кьойчуну санлары тутмайдыла, хыйсабы кьолайсызды. Аны кёзлери алас – булас эте, ол саубитген адам бир кьойну да аталмайды. Хакъын алалмай, тентирей юйюне кетеди.

Аны гитче кьарнашы Мурат, бютеу болумну эсебге алыб, байны этген терслигине, артыкълыгъына тёзалмай, зулмучуну букъусун кьагъайым деб, кьарнашыча, Хасаннга джалгъа джарашады. Кьарнын асыраргъа, аны тышында хакъгъа джылына бир кьойгъа келишедиле. Этген джумушуну хакъы беш джылгъа беш кьой болады.

Биринчи джылында бир пух эчки улакъ табханлай кеси ёлюб кьалады. Таулу джаш улакъчыккыны кьойнуна алыб, джамчысыны тюбюнде джылытыб, табханын анга кьабдырыб ёсдюреди. Бай берген соханланы ашамай, терек тюбюне бастырыб тургъанды. Кьойланы, эчкилени саууб сют иче, айран уютуб, аны тогъуй, башха мадар этиб, ол кьарыуун атмайын сакълайды. Хасан кьошха келген сагъатда, кючден – бутдан кьымылдай

айланганча этиб, кесини болумун кьярыусуз кёргюзгенди. Алай бла арадан беш джыл озады. Мурат тюбюне сохан бастырыб тургъан терек ол заманны ичине кьюу болады. Кюнню джылыуу тегерекге нюр себе, табигъат керпеслене, эсли кьойчу таб джарашдырыб кютген семиз кьойла солум кырдыкны тартыб джыртыб отлайдыла. Ол кюн, Хасан кьошун джокълайды. Биягъынлай дорбунну аллына мийик буруу этдириб, кьойланы ичине джыйдырыб, джалчы джашха:

- Хы, энди муну башы бла аталгъанынг сеникиди, - дейди.

Мурат юсюнден кьапталын да тешмегенлей, кьойланы тутуб, сыртына салыб алыб келиб, кьол ташны атханча, бурууну башы бла силдеб башлайды. Алгъы бурун, кесини беш кьюу бла беш джыл болгъан пух серкесин атады. Андан сора, кьярнашыны юлюшюн алады. Дагъыда ата башлаб:

- Биринчи сёзюбюз сёзлей кьалсын, кесимикиле бла кьярнашымыкьыланы алгъанма. Экинчи кере айтханынгы этсем, кьойларынгы барында бери джанына атыб, сюрюб кетерикме, - дейди.

Байны бети кьарала, агъара, джалчыгъа кьарыу кьайдан келгенин ангыламай, анга аманлыкь этер кьан алыб, малчыкъларын кьымар муратда, тесукъа этген атча, орпунда тебджилдейди.

Мурат, он кьой бла бир серкени сюрюб, рандан ёрге Къая Башына чыгъады. Сакъ анасы джыламаз дегенлей, ол бек сакъ барады.

Хасан къара аджирине миниб, кьутургъан джаныуарныкъылача, кёзлерин кьызартыб, джалчысыны ызындан джетеди. Бир дуппурну юсюнде ол герохун чыгъарыб бери бурулгъунчун, терк огъунакь аллына атлаб Мурат байгъа къара кьаманы тыгъады. Сора, атын ызына айландырыб, кьамчи бла уруб иеди. Аджир ран таба айланады. Мурат кьойларын сюрюб юйюне кетеди.

Хасанны аты дорбуннга бармайын, тар джолчукъда ран бла энишге, Къая Тюбюне мыллык атады. Ёзенгиге аягъы илиниб, сюрелиб келген иесинден юрке, чочуй баргъан атны тюбюнде тутадыла. Андан сора, къарачайлыла Хасаннга кьама кирген дуппургъа Хасан дуппур, ол джашагъан, сюрелген джерге Хасан Ран деб, атагъандыла.

КЮМЮШ СОМ

Не тюрлю санагъатда да, халкъны сыйын кёлтюрюб, кеслерини атларын махтау бла айтдыргъан адамлары Къарачайны хар заманда болгъандыла. Ала фахмулу, билимли, ётлю джашла бла кызла миллетни джарыкъ джулдузларыдыла.

Къарачай халкъны ата – бабасыны джуртундан, Кавказдан, айырыб, Орта Азия бла Къазахстанны къум тюзлерине тёкгенлеринде, къарачайлыла ачыкъ, джаланнгачлыкъ, учузлукъ, азаб сынасала да, къралгъа кертилей къалыб, киши джерде джигер урунуб, аны кёб келечиси алтын джулдузла, орденле, медалла алгъандыла. Таулула, миллетлик шартларын юслеринден атмай, адеблерин, намысларын, ашхы адетлерин, тиллерин, культураларын, литератураларын сакълаб, атларын анда да иги бла айтдыргъандыла. Хар заманда, поэтле, джазыучула, устазла, алиMLE, врачла, спортчула ашхыланы тизиминдедиле. Чамчыла, накъырдачыла, оюнчула, ётлюле кёбдюле.

Он джылны мындан алда токъсан джылгъа

джууукълашхан Лепшокъланы Ибакъ кѣчгюнчюлюкде адамланы сейирсиндирген къарачай джашны Гочияланы Аубекирни этген ишини, аякъ алыууну, юсюнден былай хапар айтхан эди:

1955 – чи джыл Къазахстанны орта шахарында Алма – Атада, республиканы ара циркинде, дженгил атлетиканы артистлери, клоунла, гирь кѣлтюрюучюле, гѣджебле, джаныуарла бла ишлеучюле, ойнаучула, джырлаучула, хазыр этген номерлерин кѣргюзюб, республикадан, андан тышындан келген адамланы кѣзлерин ача эдиле. Циркчиле ишлерин бошагъандан сора сахнагъа бир адам уллу къонгур Аюсю бла чыгъады. Не этерикди деб, джыйылгъанла къымсыз болуб, эслерин, сагъышларын ары исдиле. Сора ол адам, кюмюш сомну кѣргюзюб:

- Кесини кючюне базыб, мени Аюм бла джыгъышаллыкъ бармысыз? Хорлагъаннга муну саугъагъа берликме, - дейди.

Залда чибин учхан эшитилирчады, сахнагъа джууукъ тизимде олтургъан бир къауумну санларына сууукъ тер урады. Кеслерини борбайларына базыб, тѣрт

адам чыгыб, къаруларын сынайдыла. Не келсин, Аюге стем да болмайдыла, ол къл ташны атханча, аланы бирем - бирем ары бла бери быргъайды. Къазакълы, эркин тутушдан республиканы чемпиону дерт къайтарыргъа излеб, Аюню экинчи кере тутады. Джаныуар, тобча, сырты бла тѣнгереб, тюбюне тюшюб, юсюне къабланган адамны аякълары бла тюртюб ийгенинде, ол пелиуан учуб барыб, сахнаны полуна джагылады. Иеси, Аюге ариу айта, неле эседа къабдыра, джер – джерин сылай сюеледи. Ол, джамагъатха, энди уа бармыды арагъызда эркишлик танытыргъа излеген адам, дегенча къарайды. Сора, сынамлы, не ишни да баджара билген, орта бойлу, чырсыз, къатангы къарачайлы джаш, Гочияланы Аубекир, кълларын алгъа узатыб, ёрге турады. Адамла аны аллына туруб тыядыла.

- Бу джапынг бла сен а къайры бараса, эй, къарачайлы? – деб, залдагыла пырх - чырх этиб кюледиле. Хауа зынгырдайды. Ала, ётлю таулуну акъылында, кѣлюнде не болгъанын билмейдиле. Ол, аллына буруу болгъанладан ычхыныб, чабыб Аюню къатына джууукъ барыб, арт аякъларына туруб къараб

тургъан джаныуаргъа джетиб, аны къолтукъ
тублеринден дыгъы этеди. Аю эсин джыйгъынчын эрлай
ич чалдыу салыб, аны тюз сыртындан сахнаны полуна
урады. Аю, Аубекирге хатер этгенча, турургъа излемей,
джатыб къалады. Ма алай, юсюне тер урмагъанлай,
Аубекир Аюню хорлайды. Джыйылгъан халкъ анга
махтау сёзле айта, ёрге туруб харс урады. Къарачайлы
джаш, Айча джылтырагъан кюмюш сомну джан
хурджунуна сала, барыб орнуна олтургъанды.

ФАНТАЗИЯНЫ УЧУУУ

АВТОР КЪУРАГЪАН ТАУРУХЛА

СЮЙМЕКЛИКНИ ДЖУЛДУЗУ

Мен айтыргъа излеген таурух болгъанмыды, болмагъанмыды, ким биледи. Ол былайды:

- Акъ баш тауланы къойнунда, толкъунлары кюмиюш тамчыла бюркген кёк Къобан бла ариу Теберди суула бир - бирине къошулгъан джерде, гюллю талада, джомакълы Къарачай Къалада, бир таурухлу Гугурукку джашагъанды. Аны ачыкъ, джумушакъ ауазы, тегерекге балхам болуб тегюлгенди. Ол Ай бла Кюн бла селешгенди, джулдузла бла ушакъ этгенди. Таулу джуртлада анга тенг къанатлы болмагъанды. Тамаша къарамы гюллени чакъдыра, кёзлери нюр текгендиле. Къалада аны бла ойнагъан бир гитче къызчыкъ болгъанды. Адакъа аны бек сюйгенди, биргесине алыб булджутханлай тургъанды. Ол, сабийчикни сыртына миндириб, кёкге мийик чыгъарыб, ары - бери учуб, аны бла кёб заманын ашыргъанды.

Кюнлени биринде Хораз къызчыкъны чакъырыб:

-Сен Чолпан джудузгъа къонакъгъа барамыса? – деб сорады. Ариу назик гюлчюк керпеслениб, къууаннгандан ёрге секире:

- Хо, игитда барама, - деб, эки кёзчюгюн джандырыб, Гугуруккугъа къарайды. Ала, экиси да джолгъа терк хазырланыб тебрейдиле. Кечени ауурлугъу ётгенден сора, сабийчик джолоучулукъгъа джарарыкъ затла, азыкъла алыб, Хоразны юсюне секириб минеди. Аны кёрген джокъду. Уллула джукълайдыла. Тёгерек шошду. Танг белги бере башлагъан заманда, ала экиси да Чолпан джудузгъа учадыла. Хауа джолну тынчы, къыйыны да барды. Къычырыучу бла къызчыкъ чууакъ кёкде, чукъаргъан джудузлагъа къарай, булбулланы узакъдан эшитилген татлы ауазларына тынгылай, гюл ханслы, дарман суулу Минги Тауну башы бла учуб, ары - бери бурула, мийикден - мийикге чыгъыб барадыла. Ышара, кюле, ала хапар айтыугъа да кёчедиле. Бир заманда, алтын Кюн джолоучуланы кёзлерин къаматыб, джарыкъ тиеди. Чууакъ кёкде аны джылы таякълары, къанатлы бла къызчыкъны ийнакълай, алагъа уллу салам бериб, ызларына джерге къууанч бла къайтырларын

излеб, алгыш этиб ашырадыла. Аланы мийикден къараб кѳрген таурух тюрсюнлю Чолпанны да суююмю тѳгюле, джолоучулары кесине кѳонакыгъа чакырады.

Деу Гугурукку, кършча, къанатларын кенг джайыб, талай кюнню кызыу учады. Джер кѳзден ташайгъанды, кѳрюнмейди. Чолпан джудуз да алкын узакыдады, эсленмейди. Чууакъ кѳк бошала билмейди, аны учу кыйыры болмагъанча кѳрюнеди. Бара - бара джолоучулары ашлары, суулары тауусулады. Алай болса да, къарылары кетсе да, ала, бир - бирине кѳл этиб, алгъа учуб барадыла. Шохлары - алтын Кюн да кюйдюруб кѳоймайым деб, мутхуз джанаргъа кюрешиб, тылпыуун тыяргъа излесе да, хауа кърургъакысыб, иссилик кюйдюруб барады. Бир болушур зат кѳралсам деб, башын буруб тѳгерегине къарай, къанатлы аузун ачыб дженгил - дженгил солуб башлайды. Кызычыкы да асыры иссиден башчыгыын булгъай, кѳзчюклерин кючден ача, узакыгъа джити къараргъа кюрешеди. Алай а, не келсин, джукы кѳрюнмейди. Джюрек мыдахлыкыгъа бѳлене барса да, умут юзюлмейди. Джолоучула биледиле, аланы къртхарлыкы зат тюберикди.

Бир кёзюуде сабийчик нени эсе да кёрюб:

- Майна - майна – деб, кьолчугьу бла кёргюзе, кьууангандан ёрге секириб, Хоразны юсюнден джыгьылыб кетерге аз кьалады. Агьаз башын буруб ол джанына джити кьарайды.

- Незатды экен арабин, джау болмагъа эди, бизге чабса не этерикбиз? – деб, джюреги кьайгьылы бола, акьыртын-акьыртын ол алгъа учады. Джууукь барыб кьаралдыны таныб, ышарыб, аны таба бютеу кьарыуун салыб силкинеди. Сабийчикни бети джарыб, кьууанч гёгюлген кёзчюклеринде джарыкь нюр ойнай, кьычырыучуну юсюнде тепсерге кюрешеди.

Узакьда кёрюннген булутду, Адакьаны эртдеги иги танышыды. Аны ичинде шоркьалы суулары, тюрлю - тюрлю татлы ашарыкьлары, джумушакь тёше - мёшелери бла тынчайыр бёлмелери бардыла. Джолоучула джолугьадыла. Булут тенгине джылы тюбейди. Кьанатлы бла сабийчик булутну тёрюне ётедиле. Арыгьан санларын бошлаб, ала анда гадура бла сюзюлген таза балдан ашай, рахат солуйдула. Бир кесекден Гугурукку татлы джукьугъа сингеди. Кьызчыкьны уа

джукълатмагъан бир зат барды. Ол булутну сейир кюзгюсюдю. Сабийчик аны кючюнден джерни юсюн ариу кёреди. Ашхам болса да, мийик таула, терен ёзенле, талалада ишленген ариу кьалала ачыкъ эслендиле. Къарай барыб ол, кесини гюллю кьаласын кёрюб кьояды. Анга кёб заманны къараб турады. Кьаланы кюн чыкъгъан джанында шоркъулдаб баргъан кёк Къобанны кёмюк эте учхан кюмюш толкъунлары джылтырайдыла. Шимал джанында кём-кёк Тебердини таза чокъуракъ сууу кёрюнеди. Кьаланы кьуршоулагъан джити баш таула, сынджырча, тизилиб, узакъ джары кетедиле. Къарангы болуб, кечени кьанатлары джерни юсюн бассала да, кюзгю кюндюздеча хар затны ачыкъ кёргозеди. Бир кёзюуде кьызчыкъ кьалагъа тюшерге деб баргъан бёрю джыйышны кёрюб кьояды. Дагъыда эс буруб иги къарайды, бёрюлени эслейди. Ала гудугъа бара тургъанларына сёз джокъду. Ол бек кыйналады. Аны кьаласына айланган джыйын джаллыны булутха айтады.

- Бусагъат бёрюлени биз кьаладан тыяйыкъ, - деб, булут суу кьабчыгъыны бир бучхагъын ачады.

Олсагъатлай джангур джаууб, къаланы, тауланы, башларындан къююлады. Ёзенле, къулакъла, суудан толуб, уллу ырхыла джыйылыб, ташны, агъачны алыб тебрейдиле. Джерни джуууб баргъан сууну къаб-къара толкъушлары, бир-бирин джаба, хыны тюрсюн алыб, энишге джол саладыла. Къызыу келген уллу къоркъуулу суу, къараб-къарагъынчы джыйын джаллыны джетиб, бёрюлени чёмелтаякъ аудурады. Ташчайнарла, сууда къатышыб, бир бата, бир чыгъа, къобуб джагъаларына сыйынмай баргъан Къобаннга къююладыла. Къызчыкъ, джыламугъун сюртюб, ышарады. Ол, къабчыкъны учун байлаб, джангурну тыяды. Джюрекчиги рахат ура, булутну джылы къойнуна кириб, зауукълу джукъугъа кёмюледи. Къычырыучу бла сабийчик джукълагъан заманда, булут Чолпан джулдуз таба учады. Бирси къанатларын къагъа, экинчилери бла хауаны тюрте, бара-барыб, ариу джуртха джетиб, бир мийик тауну башына къонады. Хораз бла къызчыкъ ол кёзюуде уянадыла. Тёгереклерине къараб, сейирсинедиле. Ала джукълагъан заманда быллай зат джокъ эди, энди къайдан чыкъды?

- Биз кьайры келдик, бу кьууатлы джурт кьалайыды? – деб, бир-бирлерине кьарайдыла. Булут, ышарыб:

- Былайы Чолпан джудузну кьыйырыды, арлакь барсагъыз, кёб тюрлю ариу зат кёрлюксюз, дейди.

- Хош келигиз! Ашхы кьонакьла, - деб, джумушакь тилде бир кьонгурау ауаз эшитиледи. Кьызчыкь бир кесек кьоркьгъан да этеди, алай а, Гугурукку, аны кёллендириб, экиси да алайда гюлледен джасалгъан джерге тюшедиле. Булут, кьызчыкьгъа учхан кийимле этиб, кеси алтын айсурат болуб, дуу джаныб, тегерекни джарыта, сабийчикни чачына туйреледи. Алтын кьутунеден этилген кийимлени кийиб, ала Чолпан джуртну теренине учадыла. Бара-барыб, накьут-налмазча джылтырагъан бир сейир кьалагъа джетедиле. Ол Чолпаннькьыды. Аны иеси кьонакьланы алларына чыгъыб:

- Ашхы джерчиле, келигиз, - деб, аланы ариулукьну уясына чакьырады. Кьызчыкь, илгенирек болуб, кьанатлыгъа кьысылыб барады. Анга заран этерча зат кёрмегенинде, кесин бошлаб, рахат тюрсион алады. Узакь

джерден джол салыб келген сыйлы кьонакълагъа атаб, алайыны патчахы уллу байрам этеди. Бу кьууанчха келген кьонакъны учу-кыйыры джокъду дерчады. Чолпанны хоншу джулдузгъа кетген джашы да ызына кьайтады. Ол батыр, чомарт кьоллу, атасыны кьонакълары бла саламлашыб, сабийчикге, алайдан башха джерде ёсмеген бир хурма береди. Къызчыкъ андан къабханлай, уллу болуб къалады. Чолпанны джашы, ышарыб, кьууанч бошалса анга бир сейир алма берирге айтады.

- Аны ашасанг, ызынга гитчечик боллукъса, суйгенингча этерсе, - дейди. Той-оюн кенгнге джылы кьучакъ кериб, джел ургъанча, тегерекге джайылады.

Чолпан улу, кьутас чачлы, субай, шатыкъ санлы ариу къыздан кёзлерин алалмайды. Адамла тепсейдиле, ары-бери учуб, оюнла кьураб, эришедиле. Джаш, къызны кьараб кергенлей огъуна суйюб, анга атаб джырла этеди.

- Суймеклигими джулдузу, кёзлеринги джарыгъы джюрегими джылытханды, мени тузакъгъа алгъанса, - дейди. Къыз уялыб, джууаб кьайтармайды. Аны сейир шюрю тегюлюб, танг белгини джарыгъыча, джомакълы

джуртну джарытады. Айсурат аны кѳулагѳына неле эселе да шыбырдайды. Гугурукку уа, Чолпан бла ушакѳѳа кѳызыб, заман кѳалай барѳѳанын билмейди. Бир оюн бирин ауушдура, арадан талай кюн озады. Джерчилени кетер заманлары джетиб, джолѳѳа кѳуралыргѳа керек боладыла. Ариу гюл, джаш берирме, деген алманы сакѳлайды. Ётгюр уланны да, кѳыз кетиб кѳалады, деб кѳоркѳѳандан, джюреги тебиб кѳызыу урады. Ол, не мадар этерге билмей ары-бери джюрюйдю. Алай болса да, джаш сѳѳюне толу болур ючюн, алманы келтириб, кѳызѳа былай айтыб береди:

- Бу алманы ашасанг бурундача сабийчик болуб кѳаллыкѳса, ол заманда юйюнге кетсенг, мен бек кѳыйналлыкѳма, сеннге тансыкѳ боллукѳма, джюрегинги тазалыѳы, иннетинги кирсизлиги, кѳзлеринги ашхы джарыѳы джанымы кюзгюсю болѳѳандыла. Мени тилегим, сен мында кѳалыб, Чолпан джуртда джашасанг, бек кѳууанныкѳ эдим, - дейди.

Тау бийчени суююмю тѳѳюле:

- Мени бери кетгеними билмейдиле, кѳайѳылы болуб излей болурла, кѳб кѳалыргѳа боллукѳ тюлдю, -

деб, алманы къабханлай, гитче къызчыкъ болуб къалады.
Чолпанны джашы бек къыйналады.

- Къаллай бирни кёрмей турсам да, сени унуталлыкъ тюлме, кече сайын джерни джарытыб, сени излерикме, къууанчымы гоккасы, - деб, сабийчикни къойнуна алады. Ол да, эки къолчугъун узатыб, аны бойнундан къаты къысады.

Чолпанны дамлы, джигер уланы, саугъала бериб, Хораз бла сабийчикни учхан атына миндириб, джерге ашырады. Ала, энишге учадыла. Джолда аладан булут нёгерлери айырылады.

- Иги джолгъа барыгъыз! деб, ызларындан къарайды. Ат энишге дженгил энеди. Адакъа бла къызчыкъ Къарачай Къаланы башына джетиб, дарман ханс ийисли хауада тегерек буруладыла. Туугъан джуртха суйюб къарай, ала джашил талагъа тюшедиле. Къонакъланы алыб келген ариу ат, олсагъатлай, оюнчакъгъа бурулуб, гитчечик болуб къалады.

Заман тохтаусуз барады, къызчыкъ ат оюнчакъчыгъы бла суйюб ойнайды. Кече болса уа, ол джашыртын терезеден кёкге къарайды. Кимни эседа

кёрюрге излегенча, джаш джюрекчиги мийикге тартады. Бир-бир кечеледе Чолпан да бек джарыйды. Ол заманда, джерге аны джылы нюрю тегюлюб, кызчыкны терезесини тюбюнде ариу гюлле чагдадыла. Хоншу, тийре, сахарчыла ол затха бек сейирсинедиле. Алай кылай, не хыйсабдан болгъанын кызчык бла Хораздан сора джерни юсюнде киши да билмейди. Ала уа, аны джашырыб, башхалагъа айтмайдыла.

Заман Ильячин джелча, къанат кягъыб, дженгил барады. Къараб-къарагъынчын, сабийчик суюмлю, субай санлы, ариу кыыз болады. Аны чырайына Минги Тау да сукъланырчады. Бийче джюрюген джерде гюлле чагдадыла, булбулла джумушакъ джырлайдыла, джаныуарчыкъла ойнайдыла. Чокъуракъча, таза бу кыызгъа онсегиз джыл толады. Аны туугъан кюнюн белгилерге, алайгъа джер-джерден кёб адам келеди. Къарачай Къалада той, оюн чайкъалады. Бу джарыкъ къууанчда кызчыкны оюнчакъ атчыгъы, бурундача сау болуб, учуб кетиб Чолпанны джашына барыб, бола тургъан ишлени хапарлайды.

Кыыз гитче заманындагъы оюнчагъын бек

суйгенди. Не келсин, атчыгын излеб табмайды. Мыдахлыкъ аны хорлаб, гюлле бла такъыр сёлеше турады. Ол кёзюуде, той-оюнну кызыуунда, Чолпан улу учхан аты бла суйген кызыны кыуанчына келиб къалады. Оюнчакъ атчыгъы бийчени къатына келиб, башын аны къолуна салады. Къыз аны сылаб, ариу айта, джашха джашыртын къарайды.

Алайдагъылагъа уллу саугъала да бериб, джаш джарыкъ кыуанчха къошулады. Джамагъат эки кыуанчны да бирге этеди. Къалада тегюлген джарыкълыкъ дуниягъа къанат кереди. Той-оюн бошалгъандан сора, Чолпанны керти джашы бийчесин да алыб, мийикдеги узакъ джуртуна учуб кетеди. Эки джюрскни суймеклигини бирикген джарыгъы джерни юсюне нюр себгенлей турады. Андан бери, Чолпан джулдузгъа, суймекликни джулдузу, дейдиле.

Хораз, – Гугурукку.

Адакъа – Гугурукку.

Къутуне – Дарий къумач, Къызыл къатапа.

Гадура – Сюзгюч.

ДЖАШ БЛА КЪУШ

Эртде-эртде сейирликни нюрю тегюлген джулдузлу мийик таулары, джомаклы чегетлени кучагында, чучхурланы толкунлары бурула, энишге энгген джерде, уллу эмен терекге бир ауруган джаш, темир сынджыра бла кючлю байланыб турганды. Аны кезлери джумулуб болгандыла. Энгиге ийилиб турган башын ерге тутарга джашны кырыуу кючден джетгенди. Тулпар башын келтирюб, кезлерин ачса, аладан кюн джарык тийгенча, бир джарык урганды. Алай а, ауруу аны хорлаб барганды. Джашны элинден, ариулукну юлгюсюн тутхан, суйген кызы, башхаладан джашыртын джашха азык келтириб ашатыб турганды. Алайда саркыган чокчурак шоркыаладан суу алыб ичиргенди, бетин джууганды. Ауруу анга джугарга боллугун биле турганлай, кюркымаганды. Не келсин, джашны халы амандан-аманга кетиб барганды. Ол зат, кызы джюрегине миз болуб чанчылыб, суйгенине болушалмагынына кыйналгандан ол кечесин, кюнун да джылау бла ашырганды.

Джаш байланыб тургъан терекни тѣбен джаны тенгизни джагъасын къурагъанды. Алайдан, тенгизни кѣз къаматхан кюзгюсю узакъгъа ариу кѣрюннгенди.

Бир заманда джаш, эсин джыйыб, башын кѣлтюрюб, кирпичлерин ачыб, неден эседа болушлукъ излегенча, кѣзлерин чыракъ ийиб, кѣкге къарайды. Хауа тазады, кѣк чууакъды, тѣгерекни къалын чегетли, мийик таула къуршалагъандыла. Кѣлеккеси джерни джабыб, тау артындан бир мазаллы акъ къуш чыгъыб, кѣкде бурула келиб, баш энишге энеди. Джели бла тереклени къымылдата ол джашны аллына тюшюб, джесирни бетине джити къарамы бла къараб туруб, къайгъыра анга джууукъ барады. Аузундан от джилтинле уча, къурч бурну бла темир сынджырланы юзюб, аякълары бла ауругъанны къолларындан къысыб, джашны алыб учуб тебрейди. Къарыуун тауусуб тургъан адамны эси кетиб, несин да билмей, къанатлыны аякъларында тагъылады. Къуш, тау тѣппеледен бурулуб, къанатларын дженгил-дженгил къагъа, ёзенни башы таба тогъай джол салыб, айланады. Ол заманда тик сыртны бауурунда:

- Джаш ауруун хорларыкъды, сау боллукъду, - дей,

кеси аллына сѣлеше, кызы анга азыкъ алыб бара тургъанды. Ёрге къарагъанлай, кыуш джашны алыб баргъанын кѣрюб кыюды. Асыры бек къркъгъандан, ашарыгъын да джер азыгы этиб, кычырыгы тѣгерекни сансытыб, тау джолчукъда джыгылады. Тобукъланыб, кѣкге къараб джылайды. Элчиле, аны ачы тауушун эшитиб, ары чабадыла. Кызыны излеб табыб, не болгъанын соруб, кыуш джашны алыб кетгенин билгенлеринде, кыызгъа ийнанмай, тенгиз джагъагъа, къараргъа, учуладыла. Къалын чегетде абына-сюрюне джаш байланган терек болгъан джерге джетедиле, алай а, аны кѣрмейдиле. Темир сынджыр, халы кесилгенча, кесек-кесек болуб, тѣгерекге чачылгъанды. Кыушну аякъ ызлары джерде кѣрюннгенден сора, алайда башха джукъ эсленмейди. Кыуш джашны ашаса, аны ызы боллукъ эди. Аллаи джукъ джокъду. Джер гюлден толгъан джашил кырдыкдан джасалыбды. Адамла сейир тамашагъа къаладыла. Не сагъыш этерге билмей, бир бѣлек заманны туракълаб, башларын чайкыай, юйлерине кетедиле.

Ол кѣзюу ашхам заманда болады. Танг атар-атмаз элчиле, джыйылыб, кызыны юсюнден сѣзню башлайдыла.

Элни джыйылыуунда аны ортагъа алыб:

- Ол джашха джашыртын барыб тургъанды, анга аны аурууу джукъгъанды, кызыны элде кыояргъа боллукъ тюлдю! Аны бу тийреден кыоратыргъа керекди, - деген хыны ауазла эшитиле туруб, бораннга буруладыла. Алайда уллу дауур, къала-балыкъ болады. Адамла бир-бири джюреклерине от саладыла. Бир огъурлу къарт, ол оюм терс болургъа боллугъун джамагъатха ангылатыргъа излеб, кызыны кыорууларгъа кюрешеди, алай а, анга бири да тынгыламайды. Кыутургъан джаныуарныкъылача, адамланы кёзлери чыгъаргъа джетиб, беглери, кыутлары кетиб, кыолларына таш-агъач алыб, кыызгъа атыладыла. Тау мёлекни кыоркъгъандан бети агъарыб, джюреги чыгъаргъа джетиб, кыалын чегет таба къачады. Кызыны сюрюб баргъанла кыычырыкъ-хахай этиб, мыллык атсала да, аны джеталмайдыла. Сора ала:

- Аны ёлтюралмагъаныбызгъа кыыйналмайыкъ, заман тюшге джууукълашады, ол чегетде джаныуарлагъа ашхы азыкъ боллугъуна сёз джокъду, - деб, ызларына айланадыла.

Джомакълы мийик таула, къая джитиле, терен ёзенле, джукъугъа бёлениб, рахат солур заманлары джууукълашады.

Къыз джалан аякъларындан къаны бара, сыдырылгъан субай санлары ачий, тутулгъан Айча, мыдах тюрсюню бла, ашхам болургъа таулагъа чыгъады. Кече къалыргъа таб джер излей, тегерекге къарайды, алай а къонуш табалмай, не этерге билмей, бир кесекни симсирейди. Къарангы болуб келгенин эслеб, къыйнала, джунчуй, бир джити къаяны кёрюб, къутхарылыуну ышанына аны санаб, ары мыллык атады. Аякъларын къая ыртдылагъа салыб, къоллары бла бери чыкъгъан ташчыкъладан тутуб, анга ёрлей барыб, бир тешикни кёреди. Эси ары кетгенден, санларын бошлаб къоюб, джыгъылыргъа аз къалыб, богъан кючюн салыб, сюркелиб ары киреди. Джаныуарла бери миналмазла деген сагъышда, бек арыгъаны бла къаты джукълаб къалады. Тюшюнде джашны къуш сау этиб келтиргенча кёреди. Бек къууаннгандан къычырыб уянса, таш юсюнде джатыб тургъанын кёреди. Кюншо джарыгъы дорбунну джарыта, къызны къучакълай эди. Ол, ёрге туруб,

къркѡа-къркѡа, дорбунну теренине кърариды. Къраяны джарылгъанындан тийген кюн таякъны джылыуунда, алайда кѣгет терекле ёсюб, юслеринде алмалары бишиб гурадыла. Тيوبюнден боркзулдаб суу чыгъыб, бир кесек баргъанлай, дагъыда джарылгъаннга кетиб кърайда эседа теренде тауушу чыгъады.

Кърыз сууну кѣргенлей, сусабын кърандырыб, чокъуракъдан тогъуйду. Бети джарыб, санларына бир сейир кюч келеди. Ол, суююмио бла дорбунну джарытыб, кърууаныб джашаргъа анда къралады.

Ол кѣзюуде къруш, кѣк хауаны джырыб, джашны алыб, ёзенлени, таулары башлары бла учуб бара эди. Къраты исси джел уруб, хауа кърургъакъсыб, къранатлыны кюйдюрюб кърыйнаса да, къруш кѣб заманны учуб, Минги Тауну бир тѣппесине къронуб, алайда тѣгерегине кърарай, буз къраяны дорданындан бузламай шоркзулдаб чыкъгъан дарман сууда джашны джууундурады. Бир кесек замандан, аны джаралары сау болуб къраладыла. Къранатлы Айры Тауну экинчи тѣппесине учуб, эсин джыйгъан нѣгерине андан чыкъгъан дарман суудан да нчиреди. Джаш сау болуб къралады. Кючюне кюч

кшошулуб, санлары керилиб, бурунгу кешине келеди. Ол нёгерине нюрлю къарамын буруб, анга не игилик этерге билмей къучакълаб эркетеди. Дагъыда чокъуракъдан ичиб, дарман сууладан биргесине алыб, аны къутхаргъан къанатлыны юсюне минеди. Къуш Минги Таудан энишге къанат къагъыб учады. Таула, ёзенле, кюмюш чучхурла тёбенде, узакъда кёрюнедиле. Таурухлуду табигъат, джаш, ариулукъдан кёз алалмай, тёгерегине тохтаусуз къарайды. Бир-бирине ушаш зат кёрюнемеиди, таулу джуртну сейирлиги тюрлене, таурухланы теренине тарта барады.

Ташлы Сыртдан ётюб, Бийчесынны юсю бла учуб, Тешик Ташны да артда кёюб, Батагъы Айрыда ала къушну къаласына джетедиле. Алайда кёнакъбайны балалары кёнакъны чегет кёгетле бла сыйлайдыла, аны бла ойнайдыла. Джашны узакъ джуртлагъа элтиб, джер, суу кёргюзюб къайтарадыла. Алай бла юч кюн озады. Къушха айтмагъанлыкъгъа, джаш сюйген кызына къайгъыргъандан, аны мыдахлыкъ басханды. Ол джашаууну джарыкъ джудузун кёрюрге бек ашыгъады.

Къуш, кёнагъыны халын эслеб, джашны аны элине

алыб барады. Аллай уллу кѳушну кѳрген адамла кѳркѳуб, юйлеринден сауут-саба алыб, аны бла кѳзанлашыргѳа чыгѳадыла. Ала джашны таныб, тѳгерегинѳе джыйылыб, сейир тамашагѳа кѳаладыла. Ауруб ѳле тургѳан адам, сау болуб, аланы алларында сюеледи. Джаш, элчилеге кѳуш аны нѳгери болгѳанын, ол аны кѳалай кѳутхаргѳаныны юсюнден толу хапар айтады. Элде джашагѳанла кѳб тюрлю затны хакѳындан соруб, излемлерине тынгылы джууаб аладыла. Джаш, джыйылгѳан адамланы арасында сѳйген кѳзын кѳрмейди. Аны юсюнден хапар сорады. Адамла бек джунчусала да, ишни болгѳаныча тюзюн айтадыла.

Джашны джюреги чанчыб, кѳулакѳлары шууулдаб джукѳ эшитмейди. Тау булбулуну татлы ауазын, нюрлю кѳзлерин эсине тюшюре, ол бек кѳыйналыб башын энишге иеди. Тынгылаб тургѳан кѳуш, болумну таб болмагѳанын ангылаб, кѳзыны излей учуб кетеди. Езенлеге, чегетлеге джууукѳ тюшюб кѳарайды, алай а джукѳ кѳрмейди. Сора ол, кѳкге мийик чыгѳыб, джерге джити кѳарамын иеди. Таш, агѳач, джерде бир зат кѳоймай аулаб тебрѳйди. Не келсин, адамгѳа ушагѳан

джукъ кѣрмейди. Ол заманда кыыз дорбундан кѣраб тургъанлай кыушну эслеб кѣояды. Аны таныб, джюреги тебиб, не болса да болсун, деб дорбундан чыгъыб, таш кѣабыргъада бир кѣолу, бир аягъы ычхына, чауулгъа кетерге аз кѣала, мийик кѣаяны башына ёрлейди. Тентиреб, алайдан кетерге аз кѣала, санлары кѣалтырай, бетин джууб баргъан джыламукъларын джута, кѣолларын джайыб, кыуш таба айланыб кыычыралгъаныча кыычырады. Кѣаяла зынгырдайдыла, ол тѣгерекни кючлеген кийик джаныуарла чегетден чыгъыб, кыызгъа чабадыла. Кыуш кѣарай барыб аланы кѣреди. Джаныуарла стемге да санамай кыызны бир кѣабын этериклерин ангылаб, кѣанатларын джыйыб, хауадан тюшюб келген ташча, джерге мыллык атады. Джаныуарла, кыызны тутдукъ, деб тургъанлай, кѣанатлы аны аладан кѣутхарады. Ауузларындан ыхтырыб алыб кетеди. Чегет талада орналгъан тау элни ара майданында джюреги джылай тургъан джашны аллына тюшеди. Сюйген кызын кѣргенинде аны кѣзлери джарыйдыла. Бек кѣууаннгандан кыызны кѣоюб, ол кѣушну кѣучакълайды. Андан сора джашаууну насыбына джылы

къарамын бурады. Джарыкъ джулдузча, ышара, къанатлыны тырнакълары джетген джерлерин, башха джараларын дарман суу бла джууады. Къызыны къаны тохтайды, джаралары сау боладыла. Ол эсин джыйыб, тегерекге къараб, не болгъанын ангыламай, къоркъуб гакъыр сюеледи. Къараб джашны кѣргенинде, асыры къууангандан, башы тегерек айланыб джыгъыла тебрегенлей, къуш къанаты бла тутуб къояды. Алайда, эки суйген адам бир юйюр къурайдыла. Джамагъат алагъа атаб уллу той-оюн этеди. Къууанч джер юсюне сыйынмай, кѣкге чыгъады. Ёзенле джырлай, таула тепсей, чегетле шуулдай, чокъуракъ сууланы шоркъалары эжну этедиле. Табигъат, суйюнюб, гюлле керпеслениб, Кюн джарыкъ тиеди.

Билмей тургъанлай тегерекни къарангы басады. Къоркъмагъыз! Джашны керти нѣгери къуш балалары бла саугъала алыб келеди.

Къуш, къанатлары бла харс уруб, той тамада болуб олтурады, балалары тепсейдиле.

Минги Таугъа, Айры Тау да, дейдиле.

ХАЛКЪДА ДЖЮРЮГЕН ТАУРУХЛАНЫ ТАМАЛЫНДА

МИНГБАЙ БЛА ДЖЮЗБАЙ

Гитче заманымда къарт анамдан эшитген эдим бу таурухланы.

Эртде – эртде – бек эртде, бир тау элде эки къарачай бай джашагъандыла. Аланы бирини аты Джюзбай болгъанды. Экинчи аслам рысхы джюрютгени ючюн, анга Мингбай дегендиле. Экинчи, биринчини рысхысы кёб болуб къалыр деб, кюндюз, кече да сагъыш этгенлей, аны байлыгъын къызгъаннганлай, джюрек тынчлыкъ табмай, зарланыб джашагъанды. Джюзбайны уа аллай сагъыш эсине да келмегенди. Кишиге къатылыкъ этмей, кесин бегитиб, рысхысын къатларгъа кюрешгенди. Ол, иги болумну бегитген амалланы хайырланыб, чукъарса, тёзе, кеси – кесине кёл эте, халы иги болса, къууаныб тургъанды.

Мингбай, Джюзбайдан къутулургъа излеб, аны бла джолоучулукугъа чыгъар муратда:

- Алан, Джюзбай, сен онглу адамланы бирисе, узакъ джары барыб, джер, суу кёре, тегерекге айланырмы эдик? Заманынг бар эсе кез ачыб келейик, - дейди.

- Айхай да барайыкъ, сенича керти адам бла къалайгъа да атланыргъа хазырма, - дейди, тынч, джууаш адам. Ала экиси да атларына миниб, джолгъа чыгъадыла. Талай кюннге джетерча азыкъ алгъандыла. Саут – сабалары барды. Джолоучула белек кюнню тохтаусуз барадыла. Ала, къалын чегетледен, тик джарладан, таш чауулладан, тар ёзенледен, мийик ауушладан ётедиле. Тегерекге къарай, кюндюз табигъатны, кече джудузлу кекню ариулугъуна къууаныб, ушакъны джасайдыла. Таулула эримеген бузланы, ёмюрлюк бугъойланы къатлары бла озадыла. Ала бара – бара, тюрлю-тюрлю джаныуарлагъа да тюбейдиле.

Бир кюн джолоучуланы азыкълары бошалыб къалады. Алай а таулула ол тегерекде ашарча зат кермейдиле. Мингбай негерине айланыб:

- Джюзбай, ачдан ёлюрге тебрегенбиз, сени атынгы кесейик да ашайыкъ, экибиз да мени атыма минербизда барырбыз, - дейди.

Халал адамны кёлюне хыйла зат келмейди. Хо, дейд да, ала экиси да аны атын кесиб, отну кызыу джагыб, бишген этден тойгунчун ашайдыла. Сора алай таянганлай, Джюзбай джукълаб къалады. Мингбай, сылыныб турган этлени акъыртын артмакълагъа джыйыб, атыны юсюне салыб, ат джерни къашына артмакъны кыйырын илиндириб, эки джанын къайиш къанджыгъа баула бла кысыб, атына миниб ызына айланыб кетеди. Джюзбай, ашхамда уянады. Тёгерегине къараб джукъ кёрмейди. Мингбай да, аты да, этле да джокъ. Ары – бери чабыб, джаны болган зат эслемей къайгырады. Эсин джыйыб, бир таякъны табыб анга таяна, алайын тинте дорбун кёрюб, кече къалыр мадар излей, ол ары киреди.

Ичинде уллу ташны бир джаны бла быстырылыб төрге ётуб бугъады. Теке къалкъыу эте турганлай, алайгъа юч джаныуар: Аю, бёрю, тюлкю, келедиле. Джюзбайны джюреги кызыу уруб, ол кымсыз олтурады.

Ышангысыз адам кёре эдим, мени джаныуарлагъа азыкъ этиб къалай кетди деб, Мингбайны акъылын, этген

ншин ангылаялмайды. Ол а, кьууанч тыбырлы болуб, энди андан кьутулдум деб, сынгар кеси эл таба атылыб барады.

Ёзенде джыйылыб келген сууукъ джел дорбунну эшигинден кириб, ичинде тегерек айланыб, башында тешигинден чыгъады. Джаныуарла адам ийисни ангылаялмайдыла. Бир кёзюуде ала, бир-бирине хапар айтыб башлайдыла. Аю аягъы бла башын сылай, таб олтура, тюлкюге къараб:

- Мен былайдан узакъ болмай, дорбундан элли атлам барыб, бир мер – мер ташны тюбюнде, эки пут чакълы алтын асырагъанма. Ол уллу байлыкъды. Аны билиб табыб аллыкъ джокъду. Кюн сайын барыб къараб, рахат турама, - деб ышарады.

Экинчи сёз тюлкюге джетеди. Хыйлачы, сыртындан тюшюб, онг къабыргъасына бурула, джумушакъ тилде ич сезимлерин негерлерине тегеди:

- Кесигиз билесиз, былайдан эки, юч кычырым кыбыла таба барыб, уллу сахар барды. Анда джашагъан ханны, кёб замандан бери бети джарымайды. Деу адамны мыдахлыкъ басханды. Аны чуруму уа кызыды. Ол, бек

къаты ауруйду. Безгеги тутхан адамча къалтырайды. Иги кесек кюн болду аузуна джукъ салмай амандан – аманнга кетиб барады. Хан, къызына болушханны кюёу этерикме, дегенди. Анга байлыгыны джартысын да берликди. Не келсин, къызны киши сау эталмайды. Лагъымчыла, багъыучула, хыйлачыла, кукалыла, башхала алайгъа кёб барадыла. Ауругъан бийчеге бири да джарамайды, джарарыкъ да тюлдю. Аны ауруун кетерлик дарманны джангыз мен билеме. Патчахны къарачай тукъумлу кьой сюрюулери биринде, къолан маркъа къозучукъ барды. Аны баууруну юсюне къуйругъундан да тилкем этиб салыб ашатсала, къыз сау болуб къаллыкъды, ала аны билмейдиле, - деб кюледиле.

- Сиз тизген хапарла бошдула, мен айтайым кертисин, - деб башлайды сёзюн бёрю. – Тюлкую, джаным, ол сен айтхан ханны атлары кёбдюле. Саны – санауу болмаз дегенча уллу джылкъыдан мен кюн сайын бир ат тутуб ашайма. Аджирле бла ызымдан сюредиле, джеталмайдыла. Букъулатыб, узайыб кетеме, мени кёралмай къаладыла. Ичлеринде билирге къызыннган, талпыгъан джан джокъду. Джылкъыда юч джыл болгъан

бир акъ тайчыкъ барды, анга миниб сюрселе, сёзсюз да джетерикдиле, ала аны билмейдиле, - деб, кюледи. Нёгерле, дагъыда башха хапарла айта, ойнай – кюле, кечени аууру озуб, джукълайдыла. Танг атыб, тишлерин кыжылдата дорбундан чыгъыб, хар бири джолуна кетеди.

Къоркъгъандан кечени джукъусуз ашыргъан Джюзбай дорбундан тышына сымарлаб къарайды. Джаныуар кёрмегенинде, барыб мер – мер ташны тубюн къазыб, ууакъ ташланы, топуракъны бир джанына этиб, алтышны алады. Рысхыны башлыгъына салыб, сыртына атыб, сахар таба атланады. Кюн, мийик, джити тауну башындан къараб, нюр тёге, кёкде джомакъла къурайды. Джолоучу, ариулукъгъа къууаныб, суюлюб, сукъланыб къарайды. Бара-барыб, кюнорта болуб, ол сахаргъа джетеди. Ханны къаласын табыб, аны сакълаучулагъа:

- Ханнга айтыгъыз! Мен ауругъан кызын сау этерге келгенме, - лейди. Юсю, башы джыртыкъ, кир. Белгили болмагъан адамны, муну не пайдасы боллукъду, деген оюмда ала аны, хыликке этиб, кыстайдыла. Ол кетерге унамай, къаланы къабакъ эшиклерине къайтыб барады.

Дагъыда кыстайдыла. Ючюнчю кере да къайтады. Не эседа бу тюз адам тюлдю, башындан тайышыб айланады. Алай болса да, ханнга билдирейик деб, къуджур къонакъны юсюнден айтадыла.

Хан, кызын сау этсе, анга незат берлигин хапарлай, эталмаса, ол башындан айырыллыгъын билдиреди.

Джюзбай, юсюн, башын джууб, ашаб тойгъандан сора, эшитгенича:

- Къой сюрюуден къолан къозуну тутуб, аны баууруну юсюне къуйругъундан тилкем этиб кыызгъа ашатыгъыз! – дейди. Бийче аны ашагъанлай, сау болуб къалады. Адамла ийнамайдыла, хан сейирсинеди. Сора ол, сёзюне толу болуб, Джюзбайгъа кызын берлигин дуниягъа баям этеди. Тойну, оюнну, чамны накъырланы джарыгъы ёзенлеге, тюзлеге джайылады. Джюзбай джылкычылагъа, бёрюню джетер ючюн, къайсы ат бла сюрюрге керегин айтады. Ала, бёрюню къараб кёргенлей, ызындан акъ тай бла сюрюб джетиб, къамчи бла ёлтюрюнчюн туюдиле.

Хан, рысхысыны джартысын бериб, аскерин да ызларындан тизиб, кюёуу бла кызын джашны джуртуна

ашырады. Джалда аланы алларына Мингбай чыгыб:

- Къалай табдынг бу уллу хазнаны, берекетни, былай насыблы къалай болдунг? - деб, эси кетиб сорады.

Джюзбай, джашырмай, ишни болгъаныча айтыб:

- Сен мени нек къоюб кетген эдинг? – дейди.

- Кычырыб уяталмагъанымда, кетиб къалгъан эдим, - деб, джалгъан сёзно айтыб, мыйыкъ тюбюнден ышара, рысхымы мен андан эсе иги кесекге кёб этейим, дей, терен сагъышха бата, мыллыгын дорбуннга атады. Абына – сюрюне ары кириб, ташны артына бугъады. Къарангы бола, биягъы джаныуарла бир-бири ызларындан тизилиб, уяларына мыдах киредиле. Аю:

- Алтынымы ким эседа алгъанды, - деб, джылайды.

Тюлкю:

- Ханны къызы сау болгъанды! – деб, джылау сырын тарга, къычырыкъ, хахай этеди. Бёрю:

- Мени джетиб туюдюле, сау джерими къоймадыла, - дей, джыламукъларын шоркъа-шоркъа тегеди. Сора, ала биригиб:

- Айтханыбызгъа, селешгенибизге ким эседа тынгылаб турады, келигиз бир излейик - деб, дорбунну

ичин кьармаб, Мингбайны табадыла. Зарлыкьдан толгъан, тар джюрекли адам кесин кьорууларгъа кюрешсе да, джыртхычлы джаныуарла аны тартыб, согъуб, суйреб барыб мийик къаяны башындан атыб иедиле.

Биреуге зарлыкь тутмагъан, тюз иннетли Джюзбай юй бийчеси, джууугъу, тенги, джамагъаты бла тынч, рахат джашаб къалады. Излегени башына, дегенлей, эртде – кеч болса да, хар адам кёлюндегине тюртюллюкдю.

КЪУЛАКЪЧЫКЪ

Бурун, Минги Тауну тубюнде, терен ёзенни ичинде гюллю талада орналган таулу къарачай элде бир юйдегиде къулакъ тенгли бир сабийчик болганды. Къулакъчыкъ кеси гитче болса да, кючю, ауазы уллу адамныкъычады. Сабийчик юйден эшикге чыгыб, арбазда, бачхада ойнаб, айланыб турганды. Бир кёзюуде, кече Ай джарыкъда, къулакъчыкъ чапыракъ юсюне миниб, джудузланы санай турганлай, уллу кёк бёрю ийнсгей келиб, аузун кенгнге ачыб, аны джутуб къояды. Ол, бёрюню ичинде джарашады. Хар зат ангылашынмасада, иги кёрюнмеседа, аны бир мизамгъа джыяр оноу этеди. Ашхынында, акъылында кемлигин джеттишдириб, тюзетиб, джаныуарны гудудан тыяр муратда, бёрю элге барыб къой урлаб тебрегенлей ичинден:

- О, хахай, къойларыгъызгъа бёрюле чабдыла, - деб, къычырады. Аны эшитиб, малланы иеси чыгыб, кёк джыртхычлыны сюреди. Экинчи, ючюнчю кере да алай болады. Бёрю тегерегине къарайды, алай а киши

көрмейди. Сора ол, сейирсине, башын булгъай айлана туруб, бир къарангы кече къой къошха барыб, бурууну тюбюн тешик этиб, ары кириб къой тута башлагъанлай, биягъы кычырыб тебрейди:

- Адамла, уяныгъыз! Къойларыгъызгъа бёрюле чабдыла, эшикге дженгил чыгъыгъыз, - деб. Бу джолда ташчайнар къош итледен кючден къутулады. Къулакъчыкъ къарнындан тутуб кюледи. Бёрю, кычырыкъчы ичинде болгъанын ангылайды, алай а не этсин, аны кетаралмайды.

- Бери чыкъ! – деб кюрешеди. Ол хадауус, аны айтханын этмейди. Джаныуар ачыуланады, чамланады, мадар излей, зындыу бёрю, тюлкюге барады.

- Багъалы шохум, сен билмеген бир зат джокъду. Акъылынгы да учу, кыйыры кёрюнмейди, бу болумну бир сюз, мени джарсыууму бир чач.

Кефим бузулгъанды, сюддерим тюшгенди, мыдахма. Бу уллу чырмаудан мени бир къутулт. Джукъ къабайым деб, къойла болгъан джерге баргъанлай, ичимден ким эседа кычырыб, айтыб, билдириб къояды. Адамла уянадыла да, итлерин юсдюруб, мени кыыстайдыла.

Къарыуум кетгенди. Ачдан ёлеме, - дейди. Ол зат кыш болады.

Хыйлачы тюлкю акылы тюрсюн алыб, бир-биринден беш – алты кычырым узаклыкка орналган таулары кёргюзюб, оюмлулугун, ангылылыгын билдире:

- Ол таудан экинчи тауга, андан да ол бирсине, дагыда кайтарыб чаб да, юсюнг терлеб тамам суу кылды болса, барда бузну юсюне олтур. Эки сагатны кымылдама. Олсагатда, ичингден ол зат кеси чыгыб кетерикди, - дейди.

Джити баш кириш каяла узакка тизилгендиге. Тёгерекни чыкырдаткан сууук, бёгеклениб, ак кёкюрегин ёрге тутуб, ёхтем катыбды. Бёрю тюлкю айтханча, тюзелиб таулары араларына чабады. Юсюнден тери шорккулдаб бара, ашхамда гыйы бузга олтурады. Сууук санларына ётуб калтыраса да, ол тёзюб, юч сагатдан, энди чыкды болур деген оюмда, харс ура, турайым деб, силкинсе, орнундан тебалмай калады. Кьоркыгандан кеси-кеси бла селеше, болумну сюзе, алга тебиб кюрешеди, алай а пайда джок, незат эседа

аны кьаты тутуб иймейди. Сора ол, бузлагъанын ангылайды. Сау кечени буз бла къазауат этеди, не келсин ычхыналмайды. Кюнню таякълары къанга бузну юсюнде алтын джилтинлеге юлешиниб, ариулукълары кёз алдагъан болмаса, джылытыб кьарны эритмейдиле. Бёрюню халы аманнга кетиб, ол улуй, улуй, салпыланады. Ол кёзюуде эки кьошчу джаш алайтын элге тюшюб баргъандыла. Ала, бёрюню кёрюб, бузда олтуруб тургъанына сейирсине, аны уруб ёлтюредиле. Терисин сойгъан сагъатда, бычакъ джаныуарны кьарнына киреди, кьулакъчыкъ алайтын чыгъыб, ат джерни къанджыгъасында джамчыны тюбюне бугъады.

Джолоучула, бёрюню терисин алыб, бара тургъанларыча, джолларына кетедиле. Ингир бола, ала бир элге джетедиле. Кече кьалыр джер излей, орам бла бара, бир юйню къабакъ эшигин къагъыб:

- Кьонакъ аламысыз? – деб, сорадыла.

- Ненчаулансыз? – дейди, кьонакъбай.

- Экеуленбиз, дегенлей, нек алдайса ючеуленбиз, - дейди бир ауаз.

- Ючеулен эсегиз, орнум джетерик тюлдю, - деб,

ашырады юйню иеси.

Экиси да, тегерекге къараб, киши кермей, тамаша бола, эндиги джол ючеуленбиз дербиз, деб, оноулаша, дагыда бир юйге сорадыла. Алайда да, биринчидеча болады. Юйню иеси ненча адам барсыз, деб соргъанында, ала юч дегенлей, биягъы къулакъчыкъ, нек алдайса, тертбюз, деб кычыргъанды. Терт адамгъа орнум джокъду, кечериксиз, башха джерде излегиз дей, юйню иеси къабакъ эшиклерин джабады.

Джолоучула, ары – бери къараб, джукъ эследейдиле. Ала, незат сагъыш этерге да билмей, арсар болуб къаладыла. Элни кыйырына джетер джерде, бир юйню аллында тохтаб:

- Къонакъ аламысыз? – деб, сорадыла.

- Ненча адам барсыз? – деген джууаб соруу эшитиледи.

Была эки джанларына къарай:

- Тертёуленбиз, - дейдиле.

- Нек алдайса, бешёуленбиз деген биягъы ауаз ачыкъ чыгъады.

- Оноулан эсегиз да келигиз, - деб, юйню иеси

ичгери чакъырады.

Къонакъбай къонакъла бла танышхандан сора, аланы сыйлаб, чомартлыкъ эте, къой сояды. Этни къазаннга асыб, бишерин сакълай, къонакъла бла къонакъбай джунчумай, алджамай, хапарны джасайдыла. Къулакъчыкъ, ёрге – энишге бара туруб, сора тепси юсюнде чыракъны джашыртын аудуруб, джукълатады. Юйню иеси, излеб отлукъ табыб, чыракъны джандыргъынчын, ол гитчечик къазанны ичин тазалайды, бир эт къоймай эшикге ташыйды. Чыракъ отну джарыгъында, юйдегиле бир-бирин джокълай, къазанны башын ачыб къарасала, джукъ да джокъ. Сора юйню иеси, къонакъла дауур – сүйюр этедиле.

- Ол къысха заманны ичинде барын ашаб къоярча, ёлеми эдинг, тёзюмюнге таш байласанга, - дейди, бири.

Экинчиси:

- Мен тиймегенме, аланы сен ашагъанса, - дегенни айтыб, бир – бирлерине гурушха эте, ала ач джатадыла. Кечени ауурлугъу озуб, къулакъчыкъ акъыртын джашырылгъан джеринден чыгъыб, къонакъланы орундукъгъа кючлю байлайды. Къарт кишини сакъалын

къарт къатынны чачына къаты кысады. Эшикни башындан бир уллу ташны салындырыб, арбазгъа чыгыб:

- Туругъуз, ой адамла! Къойларыгъызгъа бёрюле чабдыла, - деб, кычырыкъ – хахай эте, арбазда ары – бери барады. Эки къонакъ не бек силкинселе да, кеслерин орундукъдан айыралмайдыла.

Къарт киши къарт къатыннга:

- Сакъалымы бери ий! Нек къадалгъанса? – деб, кычырады. Тишируу:

- Мен тюлме сени сакъалынгы тутхан, сенсе, мени чачымы иймеген, - деб, чамланады. Экиси джагъалаша кетиб, къарт киши къаллайла эседа, сакъалын ычхындырыб, мыллыгын эшикге атханлай, башын ташха уруб, алайда тёнгерейди.

Къулакъчыкъ терезеден къараб бу затха асыры бек кюлгенден, къарынчыгъы тартыныб, ёлюб къалады. Алай бла аны аяусуз этген чамы, накъырдаасы да тохтайды.

ХАСАН БЛА САРЫУБЕК

Кёб джылланы мындан алгъа ийнеча, джити баш мийик къаяладан саркъгъан кюмюш чучхурла минг макъам тёкген джерде Хасан деб бир киши, юй бийчеси бла джашагъанды. Тиширыу, огъурсузлугъу, къайгъылылыгъы, кишиге тынгыламагъаны, къутсузлугъу бла кенгнге белгили болгъанды. Хар ким да, ол джагъымсызны айтханын этерге керекди. Джарлы киши башын гырхы къатынындан алалмай, бек къыйналыб джашагъанды. Кюнлени биринде андан кесин къутхарыр муратда, элден узакъ болмай орналгъан сарыубекни тешигине киреди. Джаныуар адамны кёрюб:

- Бери нек келгенсе? – менден адамла джанлаб джурюйдюле. Чайнамагъанлай джутарыгъымы билемисе? – деб, аузун ачады. Хасан тобукъланыб:

- Сенден тилейме, шо мени бир аша да къой, - дейди. Сарыубек кёзлерин джандырыб:

- Тоба, тоба, мен джашагъанлы беш джюз джыл болуб келеди, быллай затны биринчи кере кёреме. Не болгъанды сеннге, джашауунгдан аллай бир

тунгюлюрча, кесинг да алкъынчын джаш шойса? - деб, къайгъырады.

- Мени терслигим джокъду, джангылыб, бир налат тиширыуну алгъан эдим, ол джарыкъ джашаууму къарангы кечеге бургъанды. Аш, суу бермегенлей, кюндюз, кече да, тохтаусуз ишлетиб турады. Мен айыбсыз, гюз адам огъай деб айталмайма. Ол а, бетин, къутун тюрлендириб, юсюме ёрге сюелиб, хыны-хуну этиб, мени унукъдуруб турады. Мындан ары, аны бла джашагъанымдан эсе ёлгеним игиди. Ары – бери кетиб, башымы къутхарыр эдим десем, къалай сезе эсе да билмейме, табыб, ызыма къайтарады. Энди чыртда тёзалмайма, - дейди.

- Мен аны сынаб бир кёрейим , - дейди сарыубек. Киши, къууанч тыбырлы болуб, джаныуарны юйюне дери ашырыб, кеси, ызына къайтыб, биягъы тешикге киреди.

Сарыубек, тиширыугъа хурмет эте, сый бере, нек келгенин айтады.

- Алай эсе, - деб, къатын аны ишлетиб башлайды. Узакъ чучхурдан суу келтиртеди, тик, нарат чегетли

сыртдан отун ташытады, бачхасыны төгерегин терен кьаздырыб, таш ташытыб ары кьуйдурады, буруун да этдиреди. Ингир ала, сарыубек, тылпыуун кючден ала, бир кесек солургъа излегининде, кесин эрши – буршу этиб, тили от чагъа: – Сыртынгдан тюшюбмю турлукъса, бар да отун джар, андан сора, тауукъ орун, джатма, бау ишленирге керекди. Юйню кьабыргъаларына нарат тёнгеклени тизиб, эскилени джангыртыб, миолкню межамын башхаланыкьындан иги, ариу этерге керексе, - деб, буйрукъ береди. Сарыубек кече арасына дери тохтаусуз ишлейди. Кишини джазыкьсыныб, башын алыб кете башлагъанлай, анга дагъыда джумуш табады. Ол экинчи кюн этерик ишлерин да белгилейди.

Сарыубек джунчуб, мугурланыб, алайдан думп болуб кьачады. Къатын ызындан сюреди. Джаныуар, тешигине джетиб, джукълаб тургъан Хасанны уятыб, тартыб бери чыгъарыб, къатын ары киргенлей, башын джабыб, кишини да биргесине алыб кьачады. Ала, узакъ джуртлагъа джетиб, ол тиширыудан кьутулгъанларына кьууаныб, бир – бирине кёл эте, джашаб кьаладыла. Бир

кёзюуде сарыубек джашха айланыб:

- Алан, кел сени джамайыкъ, - дейди. – Былайдан узакъ болмай уллу кёл барды. Аны кём-кёк ариу сууунда джууунургъа ханны кызы, тенг кызылары бла келиученди. Сени анга юлендирейик. Ол аман къатынны да унутурса, эс джыйыб джюрегинг бир къууаныр. Ханны кызы суугъа киргенлей, мараб туруб, мен аны бууарма. Хан, кызын къутхаргъаннга берликме, - дерикли. Ол сагъатда сен келирсе да, къолларынгы хауада ары - бери силкиб, тюрлю – мюрлюле этиб, кызы ангыламазча бир затла айтырса. Мен кызыны иерме да, сен анга юленирсе, - дейди. Ала, алай келишедиле. Кюплени биринде ханны кызы джууунургъа кёлге киргенлей, сарыубек, уллу джылан болуб, джетиб аны белине чырмалады. Къутхара башласала, кызыны къаты кысыб, тунчукъдуруб, кычыртады. Адамла ызларына къчададыла. Алай бла джаныуар кызы бла кесине джууукъ кишини джибермейди. Джыланны, джангыз бир киши хорлаялмайды. Мен аны къапчыгъына джыяйым, дегенле тегерекде кёбдюле, аланы гыргыр этгенден,

сандырагъандан башха къолларындан джукъ келмейди. Болум тюзелмей арадан талай кюн озады. Кенгден узатыб, къызгъа ашарыкъ алай береди. Эси кетиб, къоркъуб, ол ахырына джетгенди. Сора бир кёзюуде, келишгенлерича, джаш келиб, томураулача, билеклерин хауада ойната, адам ангыламагъан тилде бир затла айтады. Олсагъатлай, джылан, къызны ычхындырыб, кёлде ташаяды. Къараб тургъан адамла, асыры бек къууангандан ёрге секире, харс урадыла. Бийчени адамлары аны алыб кетедиле. Къызны атасыны, анасыны, джууукъларыны, бютеу адамланы джюрекклери хош болады. Хан кёб созмай, уллу къууанч этиб, къызын Хасаннга береди. Къыл къобузла, зурнала согъулуб, домбрала ойнайдыла, чамны, накъырдамы, тойну, оюнну къанатлары кенгге джайыладыла. Ала, экиси да бир – бири джюреклерине балхам болуб, къууанч эте джашаб къаладыла.

Алай бла арадан кюнле, айла, джылла озадыла. Къралны патчахыны къызын джылан буууб иймейди, деген хапар дунягъа джайылады. Багъырбаш узун

джаныуар бойнуна, белине чырмалыб турады. Аны кьутхаргьанны патчах не айтханын да этерикди, дейдиле. Ол ишни, кьызны ачитмагьанлай, анга хата джетдирмегенлей этерге керекди. Аллай адам табылмайды. Джылан кьатына бир джанны иймейди. Сора Хасанны хапарын патчахха эшитдиредиле. Ол, адамларын ийиб, джашны кьаласына келтиртиб, кьызын кьутхарырын излейди. Джашны уа алай этер кьарыуу джокьду, биринчи джылан аны танышы эди. Бу анга кьарарыкь да тюлдю. Аны кьалай айтсын адамлагьа. Патчах ачыуланнган тюрсюн алыб:

- Сен бир кере джыланны хорлагьанса, экинчи кереди кёр , кьучюнгю, билиминги аямада хайырлан, - дейди. Унамаса, ёлтюрлюгюн биледи. Башын алалмай, Хасан барыб бир кёрейим, деб, ары атланады. Кьараса, бу таныгьан сарыубек джылан. Кьууанннгандан кьаны бетине ура, юйюне келиб, юй бийчесине болумну хапарлайды. Ала, экиси да кьалай этерге керегини оноун этедиле. Сора ол, патчахха барыб:

- Тёгерекден адамланы кетер, - дейди. Патчах аны

айтханын этеди. Алайда бир адам да кьалмайды. Джылан, башын созуб кьарай, халкьны нек кетиб баргьаныны чурумун ангыламайды. Хасан, анасындан туугьанча, кьымыжа болуб, чегетден чыгьыб, аланы кьатлары бла, сыртны кенделен, чабалгьанын чабыб тебрейди. Джылан аны таныйды. Ол кезлерин джандырыб:

- Эй, алан, кьайры чабыб бараса, не болгьанды, мени танымаймыса? – деб кьычырады. Джаш кьолун силке:

- Заманым джокьду, джетиб келеди! - дейди. Джылан кьайгьылы болуб:

- Ким джетиб келеди, толу хапар айт!

- Эсингдемиди, ол кьатын. Экибиз аны башын джабыб кетген эдик, ол, кьаллайла эседа тешикден чыкьгьанды да, мени юйюмю табыб келгенди. Мен кийиналгьан да эталмай, андан башымы алыб кьачыб барама, бусагьат джетерйкди! – дейди. Джыланны джюреги, чыгьыб кетерге джетиб, дженгил-дженгил уруб башлайды. Ол патчахны кьызын унутуб:

- Тохта, бир кесек сабыр бол! Нёгерле ушай эдик да, мени да ала бар, - деб, бийчени ийиб, джаш бла бирге тауну ары джанына ауады. Алай бла патчахны кызы азатланады, ала кьюуаныб джашаб кьаладыла.

ДЖИГИТ ТАУЛУЛА

АВТОР КЕСИ ДЖАЗГЪАН

ХАПАРЛА

ЧАЛКЪЫЧЫ ДЖЫЙЫН

Къая - Башында танг ата башлагъанды. Эртденги чыкъ кюмюш кибик джылтырай, тюрлю - тюрлю хансланы, чапракъланы юсюнде кёз алдайды. Ол ариулукъну, огъурлулукъну, ашхылыкъны урлугъуча, тангнга табигъатны тазалаб чыгъады. Тау булбулла, мийик чыгъыб, татлы, джумушакъ джырларын джырлайдыла.

- Биз бюгюн да джашарыкъбыз, - деб танг атханына къууаныб, ала сейир ауазларын тегерекге тегедиле. Кюмюш чыбыкълача, бюгюлюб, къаядан секирген чучхурла, джыргъа эжиу эте, сейирликни къурайдыла. Ол кёзюуде тау башындан тийген Кюнню алтын джылыуу табигъатны къучакълаб башлайды. Джер да аны суйюб. ашыгъыб сакълайды. Хансла, уяныб, силкине ёрге кёлтюрюлюб тириледиле. Ариу гюлле,кёзлерин ачыб, силкиниб, джумушакъ, суйюмлю къарамларын кюн

джылыугъа бурадыла. Бу алапат эртденнгиде Къая-Тюбю биченликде чалкъычыла, дырынчыла ишлеб башлайдыла. Джыйынла къышгъа мал аш хазырлайдыла. Таулу джашла, турналача тизилиб, тик сыртлада, кюн бетледе, тау къоюнлада чалкъыланы, сызгъыртыб, ойната чаладыла. Джарыкъ джулдузлача, ариу къызла, чалкъы ызда сенеклени учура, кепген хансны дырынын джыядыла. Ала, бир элчиле, бир юйюрню адамларыча, биригиб,джигер урунадыла. Къызла, къуш къонмазча, джити баш мийик капналаны сюеб, джерни джашил хазнасын къууаныб джыядыла. Ол маллагъа къыш ашхы саугъа боллукъду.

Нюрлю чалкъычы джыйыннга барыр мурат бла, тау джолчукъланы биринден-бирине кече, таулагъа, сыртлыкъллагъа чыгъыб тебрейди. Тегерек джашнайды. Аны джюреги къууанч сагъышлагъа белене, къанатланыб, алгъа тебеди. Бир терен къулакъдан ётуб, чегет бауургъа айланган джерде, къалайтын барсам тынч, таб болур деб, сагъыш эте тургъанлай, эки тогъай мюйюзюн да аллына тутуб, бир мыйыгъы ёрге туруб, экинчиси энгишге тюшуб, белине дери джетген акъ

сакъалы къалтырай, къолунда къайиш къамчиси бла, бети, къуту кетиб, мийик хансдан бир адам чыгъады. Ол, тар джолчукъну ортасын алыб, Нюрлюню аллын тыйыб, кёк кюкюрегенча:

- Былайтын сеннге джол джокъду – деб, хыны къарамын аны таба буруб, чабыуулгъа хазырланады. Нюрлю, къоркъаракъ да болуб, дагъыда терк эсин джыйыб, халкъ адетлени эсине тюшюре:

- Джыйынны текеси болурмуса? Бусагъат мен сени урчукънуча бурайым да - деб, хызенинден чыгъарыб анга саугъа береди. Адетин этгенинде къутургъан теке джумушаланыб, бир, эки стомейге да барыб, ары-бери да секириб, къамчисин да чакъдырыб, таууш - туююш этиб, джыйынны джеринде джюрюрге эркинлик берген къагъыт джазыб, мухурун да салыб, джолоучуну къолуна тутдурады. Аны бетинден нюр джылыу ура, къонакъны джыйыннга алыб барады.

Джашла, дюрюлерин аягъына дери чалыб, эртден азыкъгъа къош таба айланадыла. Хар адам, кесини чалкъы ызы бла дюрюсюню башына чыгъыб, кенделен баргъан джаяу джолчукъ бла кетиб, ала балаганнга

джетедиле. Келген кьонакь бла саламлашыб, элден хапар соруб, ашаб бошагъандан сора джашил талада ишлерин этедиле. Ичлеринден тюрлю - тюрлю макъамла сокъгъанлары тышына эшитиле, джашланы бирлери чалкъыларын таблайдыла, экинчилери джануу этедиле. Теке уа, урчукъча бурулуб, Семенланы Исмаилны «Минги Тау» деген джырын джырлаб, джанызгъа барады, тепсейди, учады. Кьонакь бла джашланы бир кьаууму харс урады. Джыйын тамада:

- Джашла биригиб, чалкъы чалыргъа Сары-Тюз элден чыкыгъандыла. Аталары юретген амал-такъал бла хайырлана, ала кюндюз чалкъыны бурадыла, кече Ай джарыкъ бла капнала тизедиле. Алагъа кюн ариулада дырын джыяргъа юй бийчелери, эгечлери да болушадыла. Таулуланы хар бири гитчелигинден чалкъы тутады. Бир-бирде джауумла кыссала да, чыныкыгъан джашла ауур ишге таукел джюрюш бередиле.

- Биз чалгъан джерде, озгъан джыл бла тенглешдирсек, ханс быйыл иги, кьалын ёсгенди. Биченлигибизни джартысын чалыб, джыйыб бошагъанбыз, - дей Нюрлюге хапар айтады.

Гюл ийис тегерекге тегюлюб, булбулла джырлай, каскала чынгай, кьурт, кьамыжакъ кьымылдай табигъат уяна тургъанлай, Хасан Ран деген мийикден кьаты джел тубаны бла келиб, ташны, тауну джабыб кьояды. Бир кесекден ууакъ джауум себелей туруб, улуу джангургъа бурулады. Азая, кёбее кёкден сау кюнню суу кьуюлады. Кечени кьанатлары хурметли джерни джабсала да, кёксюл тубан, тансыкъ болгъанча, джерге бауурун салыб, кетерге унамайды. Нюрлюню джашла тыядыла.

Джерге терен кирген багъаналаны юслеринде аралыкълагъа бир джанлары бегиген, шаталлача, салынган агъачлагъа гырмыкла бурулуб, суу ётмезча плёнка джайылыб, юсю бла бичен кьалын салыннганды. Балаганны ичинде бурунгу кьошладача, нар этилиб, юсюне болджар салам салыннганды. Бусагъат заманны излемине кёре орундукъла да бардыла. Чалкьычыла, хапар айта, газет, китаб окъуй, кече арасына дери джатмай турадыла. Тубан кёлтюрюлюб, булутла бла бирге чачылыб, кёк ачылады. Глын кьушну кьычыргъан тауушу ачыкъ эшитиледи. Келлик кюнню сагъышын эте, джашла, шиндиклерине кийимлерин тизиб, орунлагъа

бирем - бирем джатадыла. Теке бла Нюрлю артха къаладыла. Нюрлю тынчайыргъа деб, тешине тургъанлай, теке, анга да къарай, кийимлерин чырмаб, джастыгъыны тюбюне салгъанын кёреди. Ол ишин тохтатыб, аны этгенине кёзлерин чыракъ иеди. Теке, аны таба айланыб, - Айтырынгмы барды, дегенча кёзлерин джандырады.

- Теке! кёнчегин джастыгъыны тюбюне салыб джатхан адам аман тюш кёреди, деб аллай айтыу барды, алай нек этесе! - дейди. Ол кюлюмсюреген да этиб: "Бюгече бир алыныб чыгъайым", - деб, джууургъан тюбюне кёмюледи. Нюрлю да джатады. Бир заманда тамаданы ауазын эшитиб, ол уянады. Биринчи теке таба къарайды. Ол а, хурулдаб джукълайды. Балагандан тышына чыкъса, танг белги берген заман. Джыйын тамада бла бирге табигъатны ариулугъуна эси кетиб къарайды. Джашла да туруб, турналача, бир - бири ызларындан тизилиб, чалкъы ызгъа киредиле. Уллу сыртлыкъда узун дюрюле салыб, бирге къымылдагъан, чалкъыны бирча тартхан джашла ариу тукъум кёрюнедиле. Хыршы ташла джаныу эте, чалкъыла джырлай, зынгырдай джыйын узакъ кете барады. Теке

да, сакъалын сылай, Нюрлюню уллу джолгъа дери ашырады. Ызына кете барыб, ол дуппур башындан:

– Келе тур, эндиги джол хакъсыз иерме – деб, кычырады.

КЪАДАМА

Кечеги кёк чууакъды. Кёкню сейир тенгизинде, кёз джетген джерде бир булут да кёрюнмейди. Джулдузла кёз кысар заман жетиб, танг жарыргъа джууукълашханды. Къайдан эсе да чокъуракъ сууну джумушакъ джыры ачыкъ эшитиле, адамны джюрегине тынчлыкъ, рахатлыкъ береди. Гугуруккуланы, тау элледен тохтаусуз созуб кычыргъан ауазлары эшитиледи. Ала, бир-бирине эришгенча, базыкъ, ингичге ауазлары бла, тангны келе тургъанын хапарлайдыла. Ол тауушланы тунчукъдуругъа кёзю кыймагъанча, Халис, бир азы алай сюелиб туруб, тракторгъа от алдырыб, эки нёгерине:

- Минигиз, джашла, кетдик, - деиди.

- Джашла, аны алай айтырын сакълаб тургъанча, «Беларусьну» кабинасына терк минедиле.

- Биягъында айтханымча, Акъ Къаяны джомакълы кьойнунда, Хасан Ранда кьой сюрюу тургъанды, - деб, ары дери башлагъан хапарын андан ары бардыра, Халис тракторун джолгъа салады. Элден чыгъыб, Къая –

Тюбюню айланч – буйланч джолларында бурула, джолоучула таулагъа кѣлтюрюлгенлеринде, танг белги бере башлады. Табигъат кечени джумушакъ къучагъындан чыгъыб тебрейди. Булбулла татлы тилде къууанч джырларын тѣгерекге тѣгюб башлайдыла. Тау джол, ёзенни теренине тюше, тауланы, башына чыгъа барады. Чегетле, таш, агъач, бютеу табигъат сейир джукъугъа бѣлениб, рахат солуй, уяныргъа, сагъайыргъа ашыкъмагъанча кѣрюнеди.

- Къойчула: Мурат, Марат, Асхат, - дейди андан ары хапарында Халис, малларын ранны джити гелеулеринде кютюб, аланы семиртиб тургъандыла. Джашла къошну бир джанындан кюмюш тамчыла бюркюб, тюбюнде кѣб бояулу зыгъыр хазнасын кѣргюзтюб чыкъгъан къара суудан ичгендиле. Такъюзюк, алма, чѣртлеуюк тереклени кѣгетлери бла да булджуннгандыла. Къаяны башында къанатларын джел ургъан джамчыча, кенг джайыб, тогъай бурун, джалан тѣппели тау къушланы къалкъыгъанларына къарай, тамашагъа къала тургъандыла. Кеслери да, къойларын танг белги берген кѣзюуден, Айны джарыгъы джерни къучакълагъан

заманга дери уллу ранны кенг сыртларында кютгендиле. Ала, элчи джашла, кыйын ишден кьоркъмагъандыла, малны бек суйгендиле, джюреклеринден кыйгырыб къарагъандыла. Къойла бла энчи селешиб, алагъа незат керек болгъанын, джарсыуларын билгендиле. Къойла кьозула табхан заманларында, джукъуларын бёллюб, хар кыйну кьозусун кесине табдырыб, ёнгелегенлени энчи бёлмелеге салыб, гитчечиклени эмизиб тургъандыла. Уллу кьозуладан, ортагъыладан сакъманла къураб, аналарын, кеслерин айырыб башха кютгендиле. Арыб талсала да, къаджыкъмай кюрешгендиле.

Бу джуртну, табигъатны джомакълы уясын, дунпурчукъла, талачыкъла, кысха ёзенчикле, джаргамла, чауулла, сыртлыкъла, гюллю бетле къурайдыла. Алада джур балала, кьоянла, тюкюле, бёрюле, ариу къанатлыла джашайдыла. Ранны бауурундан боркъулдаб чыкыган къара суучукъ баш энишге джырлай - джырлай барады. Отуз, кырк мийиклиги болган кысыр каяны эрнинде уллу дорбун барды. Халкъ былайгъа Хасан Ран деб атагъанды.

Кюнлени биринде, хантлары бошалыб, азыкъ алыб

келирге деб, Мурат бла Марат, бедеу сыртлы атларыны джюгенлеринден тутуб, гыланч - мыланч бурулуб, энишлеген ат джолчукъ бла элге кетедиле. Къыйын ишден къоркъмагъан чемер къоллу, сабыр адам Асхат къой къошда джангыз кеси къалады. Стауатда иш кѣбдю. Къошну джарыллыгъын да тынтырыб, малланы да чарпытмазгъа керекди. Андан сора, ийнеклени саууб, айран, бышлакъ этиб, къош итлеге да, тартылгъан будай джармадан аш хазырлаб, эртденнгиде, ингирде бериб аланы тойдуруб туругъа тыйыншлыды. Алай болмаса, итле къарыусуз болуб, чабалмай, къошну иги къоруулаялмай къаллыкъдыла. Къошда киштикле да бардыла, аланы да унутургъа боллукъ тюлдю. Ол, дагъыда башха джумушланы тынгылы толтургъан къыйынды.

Асхат сыбызгъыда ариу ойнагъанды. Кимни да джюрек къылларын ашхылыкъгъа къозгъагъан, сейир макъамла сокъгъанды. Кюнню алтын таякъларыны джылыуунда табигъатны ийнакълай, бюсюреу алгъыш этгенлей джашагъанды. Рахатлыкъны, мамырлыкъны сюйген ол дамлы адамны джюреги ариулукъгъа

учунганлай турганды. Джигер таулу, кьошну джумушларын да эте, кьойларын да кюте, заман озады. Кюнлени биринде, аякъ басханны кёз кёрмеген кьарангы кече кьаты джел джангур бла келиб, кьой орунну бурууун оюб, малланы кау - куу этиб чачады. Асхат эсин гас этмей, терк кийиниб, абына, сюрюне кьойланы ызларындан чабады. Джыгьыла, тура кьалайлада баргьанын да иги билмей кьяя кьыйырына джетиб, ранны тюбюнде терендеги таш чауулгья учаргья аз кьалыб, кьяядан кете башлагьан талай малны, бир джанына гыйыб, кьутхарады. Ол, джер джарылгьанлагья аягьын сакь сала, тик чегет бауур кьабыргьада, узун ёсген хансдан тута, башхаланы излерге алгья тири кьымылдайды. «Гютдю юсюне кьалач» дегенлей, ол кёзюуде сууугьу бла кьалын тубан келиб, кьарангыгья кьошулуб, джерии юсюн басады. Кьойчу кьараб джукь кёрмесе да, кьысыр кьяяны эрнинде таукел атларгья кюрешиб барады.

Кьойлагья бёрюле джетерле да, деген ауур сагьышлагья бёлениб, кьычыра, тууайлай, джибиген суу кылды кийимлери бла ранны сыртлыгьында ары - бери

бара танг атдырады.

Къараб - къарагъынчын, олсагъатлай тубан чачылыб, булутла кѣлтюрюлюб, ран ачылады. Къойла джоппу - джоппу болуб, бир - бирине къысылыб, джер - джерде кѣрюнедиле. Асхатны джюрегин къууанч байлай, ёзен тубан чыгъыб, энтда ранны джабыб къояр деб, да сагъыш эте, ачдан, сууукъдан санлары тутмай, джюреги тараса да, ары - бери чабыб, къойларын джыйыб, стауат таба сюреди.

Джанын= къанын аямай кюрешиб, маллагъа терен къайгъырыуу бла, Асхат бѣрюлеге къойларыны бирин да ашатмагъанды.

Ол таджал адам къой орунну бурууну багъаналарын джангыдан терен орнатады. Агъачдан этилген щитлени темир чыбыкъла бла багъаналагъа джангыдан къысыб бегитгенден сора, арыгъан санларын бошлай, дюкгюч юсюне олтуруб, джумушакъ къарамын узакъдагъы Къая – Тюбю таулагъа иеди. Ол кѣзюуде алтын Кюнню нюрлю таякълары табигъатны уята башлайдыла.

Чапракъланы юслеринде суу тамчыла джылтырайдыла, булбулла, башха джыпчыкъла,

къууаныб, джырлайдыла. Асхат малларын кютерге деб, ранны татымлы отлауна, кюн бет таба бурады. Къойла отлай, кюнню зенит заманы джууукълаша, къарачай тукъумлу тири къойла бѣлек - бѣлек болуб, иссилей, маркъа къозула, ёрге секириб, ойнайдыла. Асхат, тѣгерекге къараб, хар зат рахат, иги болгъанына джюрегин баса, дорбунну башында тургъан мазаллы акъ ташны юсюне олтуруб, сыбызгъыда согъа туруб, кеси да эсгермей къалкъыб къалады. Бѣлек заман озуб, уянады. Джохар сахтияндан этилген хром чурукъларын тарта ёрге туруб, тѣгерегине къарайды. Кюн одаргы джылтырай, батышха джетиб, къойла бир-бирине эришгенча, солум кырдыкдан таууш этдириб джырта, салкъын тау аяз да аланы сылай, акъырын ура эди. Къаяны юсюнде эртдеден ёсген алма терек да алмаларын кѣлтюралмай, бутакълары энишге салыныб тургъанды. Арлакъда мер-мер ташла джылтырайдыла.

Асхат, акъырын-акъырын атлай, сюрюуюню ызындан бара, къошха джетерге, чууакъ кѣкню кюмюш джулдузла джасагъан эдиле. Ол, чайыр чыракъланы тамызыгъында от этиб, аш джылытыб итлерине бериб

алай олтургъанлай, къонгурау ауазлары шошлукъну буза, Мурат бла Марат келиб къаладыла. Джашла, атларыны джюклерин алыб, алагъа эки аякълы кишенле салыб, къошха киредиле. Асхат бла джылы саламлашхандан сора, тепсиге дамлы ушхуур салыб, ашсыз къоюб кетген нёгерлерине:

- Бир аууз ач, ораза тутдурдукъ, – деб, тенглерине джумушакъ къарамларын бурадыла.

Ол заманда толгъан Айны джарыгъы, кечени кёлеккесин кетериб, айбатлы таулары, ёзенлени джарыта эди. «Къая Башында» гылын къушну къычыргъан тауушу эшитиле, тёппелери кёкге джетген джитиле таурухха бёленгенча кёрюне эдиле.

Мурат бла Марат, элге барыб, эрлай къайтыб къалалмадыла. Аланы тийреде бир суйген тенглери ауушуб, арбаз адамдан толуб тура эди. Къошда къалгъан нёгерлери бла малларына джюреклери бек къайгъырса да, ала къайгъы сёзге келген адамла чачылмай тургъанлай кетиб къалалмадыла. Арадан кюнле оздула. Ол заманны ичинде къошда мал, адам да джарсыргъа боллукъ эди.

Асхат керти, деменгили, асыулу, ишни бек суйген, малла ючюн тамам кюрешген адам болгъаны ючюн, къошда чарпыу джокъ эди.

Мурат бла Марат, бир джаны бла кечигиб келгенлерине уялыб, къыйналыб, экинчи джаны бла къош джарсымай тургъанына къууаныб, Асхатха кёб алгъыш этиб:

«Сеннге Минги Тауну ауурлугъун салсанг да, кёлтюраллыкъгъа санайды элибиз, сен огъурлу, берекетли, деменгили, хурметли адамса. Сен Къадамаса, Къадама!» – дейдиле.

ТАУЛУ БЛА ТЕКЕ

Таурухлу мийик таула, акъ джамчыларын кийиб, кюнню тюбюнде кёзню къамата, джылтырайдыла. Къая къырыкъдан келген чокъуракъ суучукъну кёксюл толкъунлары, ойнай, бир-бирин къууа, акъгъан джерлеринде кёмюк эте, шууулдай барадыла. Тау къоююлада, кюн бетледе джер-джерде къарчыкъла эриб, тегерек ала кийизча, эсленеди.

Адамла, къараб, узакъда табхырчыкъны ёрге джанында сыртлыкъда, чегет бауур таба, кетиб баргъан акъ кийикни кёредиле.

Ол узакъ кеталлыкъ тюлдю, кеси да асхаб баргъаннга ушайды, чыгъайыкъ да аны урайыкъ, - деген ауазла эшитиле, джыйылгъанла шкокларын алыргъа юйлерине чабыб кетедиле. Таулу ол кёзюуде, тесукъа этген атча, ары-бери бара туруб, ашыкъ-бушукъ эте, джулдуз къашхалы кёк аджирини юсюне джерин да салмагъанлай, джайдакълай миниб, кийик былай ары барыр, деген джер таба айланады. Ичинден, сюрюююнден къалай айырылды, адамлагъа былай джууукъ нек келиб

айланады, кьоркьмаймыды, не болгъанды экен, деб сагъыш эте барады. Джюреги тынгысыз ура, джаргамладан, тикледен, кьулакъладан ётюб, тюз джерге чыккьганында, уллу къая ташны джанындан аны таба келе тургъан текеге тюртюлюб къалады. Ол да, аны кёрюб. сын къатады. Арну узун мюйюзлери, юсюнде тюгю джылтырай, теке адамгъа къарайды. Ала, бир-бирлерине бёлек заманны туура турадыла.

Ай медет, кимле эселе да текени юйюрюн чачхандыла. Эчкилени шкокла бла атхан болур эдиле, бутунда окъ джарасы бла акъ текени илгиздик этиб сюргендиле. Асыры бек инджилгенден къачалгъан да эталмайды. Аны джюрегин уллу бушуу басханды. Ол сюртоуюню юсюнден сагъыш этеди.

– Эчкиле не болдула, сау-эсенмидиле экен? – деб, аны джюрегини чанчханы танылады. Текени кёзлеринден бурчакъ - бурчакъ тёнгерек, джыламукъла агъадыла.

Джарлыгъа къайда да кюн джожьду, дей, бу затха сейир тамаша болады. Табигъатны сакълаучу кийик джаныуарны бетин джыламукъ суу джуугъанын биринчи кере кёреди. Аны мыдах, ётгюр къарамында:

- Кимге хата этгенме мен, нек кьоймайдыла рахат джашаргъа? Юйюрюм бла бирге, мийик тауланы кьоюнларында-боюнларында тура эдим. Биз, буз сюмеклени джалаб, чокьуракъ сууладан уртлай эдик. Тау этеклеге эне барыб, чынар, кьайын, такьюзюк тереклени шуулдагъан чапракъларын, аланы тюблеринде, кьатларында солум хансладан, бир джанына джаякьлаб гелеу кырдыкдан отлаб, ызыбызгъа чыгъыб, джуртубузда алай джашай эдик. Адамла бир сериуюн да болмайдыла. Бизни кьурутургъа излейдиле, энди кёб да кьалмагъанбыз. Зорлукъ, артыкьлыкъ этиу тохтарыкьмыды? – деген сагъышы ачыкь эслене, ол сюзюлген кёзлерин бир джаба, бир ача, мыдах кьарайды. Ол кёзюуде, тауланы башында кюртле мыдах джылтырагъанча кёрюнедиле. Рандан акъгъан кьара суучукъ, ташдан-ташха тунакьы, такьыр саркьады. Таулу атыны юсюнден тюшюб, акьыртын аны кьатына барады. Таулудан кесине хата джетмезлигин билген болур эди, теке сюелген джеринден тебмегенлей турады. Ариу айтыб, башын, юсюн сылаб, табигъатчы аны кесине илешдиреди. Алайда ала бир-бирин ангылайдыла. Таулу

текени биргесине алады. Ол, атын адежде тутуб,
джаяулай кьарны джырыб, теке да кьатында, сау-эсен
юйоне барыб, арбазына киреди.

2

Эртденнгиде сууукъ болса да, кьышхы табигъатны
ариулугъу адамны джюрегин кьууандырады. Таза, тау
хауаны дарман ийиси учунмакълыкъ береди. Къалай
ариудула, узакъдагъы джитиле! Чыгъыб келген багъыр
тазны алтын таякъларыны тюбюнде ала, чыракълача,
джанадыла. Мийикледен буз къаблада, саркъыб келген
чокъуракъ суула энишге тюше, кёксюл Кьобаннга
къошуладыла. Бу ариулукъну, сейирликни, игиликни сезе
билгени ючюн Таулу, Уллу Аллаха махтаула бере,
къонагъы таба айланады.

- Джарлы теке не этеди экен, тар бууннга джыйыб,
аны бек кьыйнагъандыла. Сюрюююн кау-куу этгендиле.
Аллай зат огъуранылмазгъа керекди. Аллахдан
къоркъгъан, тюз иннетли адам алай этерик тюлдю, деген
сагъышла аны баса, баугъа кириб кьарайды. Кийик
джаныуар, сыртындан тюшюб, аякъларын созуб,
къымылдамай, къанганы юсюнде джатады. Ол, кёб

заманны джыртхычладан башын кьутхара, джанлаб джюрюгенди. Ауур окъ джарасы кыйнагъан аягъын суйрей, джашауун сакъларгъа бютеу кьарыуун да салыб, дыгалас этиб кюрешгенди. Былайда джюреги рахатлыкъ табханында, кирпич къакъмай, къая кириуден-кириуге секириб айланган кийик теке, несин да билмей, джукъугъа синггенди. Аны ол болумда кьрген Таулу акъыртын чыгъыб кетеди. Теке уянгандан сора, барыб, аны джарасын дарман суу бла джууб, балхам джагъыб, багъыб башлайды. Джарлы келю – джарыкъ дегенлей, теке Таулугъа иги илешеди. Алай бла заман бара, кюнле ёте, къыш, акъ джамчысын тешиб, кёзюню джумушакъ джазгъа береди.

Табигъат джашил кийимин толу киеди. Тёгерек джашнайды. Тауладан ургъан салкъын джаз аязчыкъ джылы ийнакълайды. Суу шоркъала, тауда бурулуб ургъан хыны джелча, шуулдаб, келедиле. Кёк чууакъды, кём-кёкдю. Аны ариулугъу кёзюню къаматады. Къурт, къамыжакъ, хар зат къышхы джукъудан уянады. Заман кетсе, бушуу да унутулады деген айтыу хар болумда да джюрекге бирча келишмей кёреме. Текени джарасы сау

болуб, санлары силкинселе да, аны джюрегин ауур мыдахлыкъ, бушу басыбды. Аллына салынган биченни акъыртын ашайды. Хар чёбно къабыб чайнагъаны сайын юйюрю, сюрюую, нёгерлери кёзюне кёрюнюб, къабыны тамагъына тыгъылады, джюреги мыдыхча, кюеди. Ол эркинлик, насыб излейди. Джашауну джарыкъ суююмюн кёзлери бла кёрюб, нёгерлери бла мамырлы джашау къуаргъа мурат этеди.

- Артыкълыкъ, зорлукъ, хатерсизлик джашауда орун алмасынла, джюрекледен уллу кёллюлюк болмасын, джерни юсюнде башхагъа къыйынлыкъ келтирирге излегенни муратлары толмасынла, къоркъууда, къуугъунда, бир джан да джашамасын, артыкълыкъны юсюнде аш табыб биреу ашамасын, - деб, кёзлерине бушуу къан ура, теке къыйналгъандан тишлерин къысады.

Таулу текени джюрек джарсыуун терен сезеди, бушууна къайгырады. Алай а не келсин, аны нёгерлерин къайдан табсын? Аланы къалайлада излерге кереклисини юсюнден сагъыш эте, таулары джашы, кёб кечесин джукъусуз ашыргъанды.

- Эчкиле джууукъ джерледе болмазла. Энишге тюшселе, алларын джау сакъларыкъды. Айхай, кереклиси чакълы бирни табыб тохтагъан адам бусагъатда азды. Бир къауумла Аллахдан да къоркъмайдыла, керек болса, болмаса да кёргенлерин уруб айланадыла. Кийик джанууарлагъа уллу хыянатлыкъ саладыла. Ол иги тюлдю. Адам этген иши ючюн, эртде-кеч болса да, джууб берликди. Бизни кийикли таула сабырлыкъгъа бёленселе иги боллукъ эди, деб сагъышланады ол.

3

Джашил къапталын юсюне кие, джаз, кючюне киреди. Джер Анагъа ханс чыгъыб, джашил гюлле чагъадыла. Бал чибинле, хансан-хансгъа къона, учуб барадыла. Шош эртденде татлы булбул джырла ачыкъ эшитиледиле. Энци мала: къойла, тууарла, эчкиле, атла гелеу сыртлада кютюледиле. Аланы солум хансны джыртхан тауушлары эшитиледиле.

Таулу, кёб сагъыш этиб, текеге юйюрюн табдырыгъа керекди, деген оюмда тохтайды. Ол, къынгырбоюн аджирине джерин салыб, айынларын къаты тартыб, джамчысын къанджыгъагъа къысыб,

артмакълагъа сауут-саба, азыкъ алыб, суюген атына узакъ джолоучу боллукъларын сездиреди. Не тукъум болумда да иесине кертилей къалгъан аджир Таулуну муратын ангылайды. Ол, силкиниб, аякъларын къагъыб, шын туруб, аягъы тутхан джерге, къушча, терк джетеригин билдиреди. Таулагъа тебрериклерин сезген текени да, ачы сууукъ кючлеб, къара булут басыб тургъан джюрегине джарыкъ кюнню алтын таягъыны ышанмакълыкъ джылыуу тие башлайды. Аны кёкюрегини теренинде, юйюрюмю, нёгерлерими табар эсем а, деген умутуну джилтинчиги джанады. Санларына джылыуу уруб силкиннгенинде, юсюндеги кюмюш пуху, тенгизни толкъунларыча чайкъалыб, ол юйюрюне ашыгъады.

Таулу огъурлу, чырайлы, кирсиз джюрекли адам, акъыллы сёлешеди. Сууукъ болгъан хар джан джылыныргъа излегенча, анга алай юйюрсюнеди. Башхалагъа къыйналгъан, аланы джарсыуларына къайгъыргъан аны баш шартыды. Ариу халиси, бет нюрю, ишленмеклиги адамланы, джаныуарланы да кесине илешдиреди. Бу джол да алай болду.

Къутхарыллыгъындан тюнгюлген джарлы теке андан болушлукъ изледи. Огъурлугъа, ашхыгъа, тюзге кесин берди. Джангылмады. Таулу, анга къараб, аш-суу табдырыб, аякъ юсюне салгъанды. Энди текени кесини джуртуна – мийк таулары тѣппелерине, Ай бла джулдузла таулагъа джууукъ болгъан джерге элтеди.

Танг атады. Тулу кѣк аджирине мишиб, теке да биргесине джолгъа атланады. Ала, кюн тиер заманга мийик таулагъа узакъ кетедиле.

- Машалла – дейди Таулу. – Къалай ариуду тѣгерек, табигъатны къайсы бир заманы да адам сукъланырчады. Салкъын тау аязчыкъ мийик ѳсген тереклени чанракъларын сылайды, ѳсюмлени, сейирлик таулары ийнакълайды. Тау джитиле, кѣкге джете, сынджырны тогъайларыча, тизилгендиле. Бу ариу, дамы джуртлада Аллах адамлары джашатады. Бизге берилген аллай мийик сыйгъа, тыйыншы болургъа керекбиз, деб сагъыш эте барады. Заман тюшге джете, Таулу, суусуз къазан къайната, аты бла текеге аууз кирлерин алыргъа къояды. Бир кесекден ала андан ары джолларына тебретдиле. Юч кюнню барыб, тау джайлыкъадан ѳтѳб,

Минги Тауну кириш къаяларына джетедиле. Атын алайда къоюб, акъырын аякъ тюз басар дегенлей, ол текени ызындан джаныуарла джюрюген сокъмакъда, акъыртын-акъыртын ёрге чыгъыб барады. Ала экиси да, сюрюуно излеб, кече бла кюнню джюрюйдюле. Юсюнде акъ кёлеги, белинде кюмюш белибауу бла къарачай къамасы Ай джарыкъда джылтырай, бир мийик ауушну башында табигъатчы нартюх гырджын, теке да мюрзеу къабадыла. Ала, кишиден болушлукъ табмай, эчкилеге джолукъмагъанларына къыйнала, сабыр тюбю сары алтын дегенлей, сабырларын басыб сакълайдыла. Текени санлары къыйналгъандан кюеди. Ол иги умут этеди, алай а джюреги анга тынгыламайды.

Танг белги бериб, акъ нюр табигъатха рахат тёгюлген заманда ала экиси да, бир-бирлерине къысылыб джатыб тургъанлай, теке, секириб туруб, бурнун ёрге тутады. Ол нелени эседа ийислерин ангылайды. Джити ташны юсюне миниб, арт аякъларында шын туруб, кесини тилинде таууш этеди. Кюрт басхан ауушлада аны зынгырдауукъ ауазы узакъгъа ачыкъ эшитиледи. Къайдан эседа анга джууаб бередиле. Ол тик къаялада,

зыгырлада ташдан-ташха секире, нёгерини кёзюнден ташаяды.

Таулу, текени кьайры кетгенин, кимлеге кьууаныб чабханын толу билмеса да, сюрюуюн табарыгына ышанады. Ол, терен чауулагъа, узакьдагы бугьойлагъа, тау кёлча, кёгериб турган чууакь кёкге кьараб зауукълана турганлай, кьаты сууукь джел келиб, аны ызындан, мамукьча, бир акь тубан джерни басады. Минги Тауну башына, кьыбба-кьыбба болуб, булутла чырмаладыла. Таулу, ышыкь джер излей энишгерекге тюшюб, сокьмакьны кьатында кьаядан азау чыкьган ташны джанына кьысылады. Эки-юч атламдан узакьда джукь кёрюнмейди. Аны юсюне да ол кьалайда болгьанын билмейди. Текени ызындан барыб тургьанды да, танымагьан джеринде кьалгьанды. Джюреги тынгысыз урса да, эсин аман сагьышлагъа бошламазгъа кюрешеди...

- Кюн узунду, тубан ачылыр. Мен, излей кетиб, джол ышан табыб ызыма тюшерме. Былайда бузларыкь неда ачдан ёллюк тюлме. Теке юйюрюн табха эди ансы, меннге бир мадар болур эди, деб сагьыш этеди. Кюнорта

да, экинди да озуб, ашхам джууукълаша башлайды. Тубан не аз да ачылыргъа излемейди. Ол къара къанатларын джайыб, хыны тюрсюн ала барады. Бир кёзюуде Таулу текени кычыргъанын эшитеди. Ол да таууш этеди. Джашны илгендире, ызындан да сюрюую тизилиб, теке бир джанындан чыгъыб къалады. Таулу бек къууанады. Ол текени алгъышлай, аны сылай, къайдагъысын да унутуб, ёрге-ёрге секире келиб къаядан кетерге тебрегенлей, теке мюйюзю бла тутуб, чауулгъа салыннган нёгерин тартыб чыгъарады. Бир кесекден къаралыб, хыны тюрсюн алыб тургъан тубанны джырыб, теке эчкилери бла алда, джаш да ызларындан, энишге тебрейдиле. Тюше-тюше, ала тау этеклеге джетедиле. Алайда кюн ачыкъ эди. Къарангы ашхамны къанатлары джерни юсюн джабхан заман болуб барады. Теке, джашны къатына келиб, бир кесекни аны къолуна башын салыб турады. Адан сора арлакъда аны сакълаб тургъан сюрюуюне айланады. Ызына бурулуб нёгерине экинчи кере да къарайды. Ол кёзюуде Таулу аны кёзюнден джылтыраб чыкыгъан къууанч джыламукъну эслейди. Ол Таулуну да къууанчы эди. Теке алларында, эчкиле да

шын туруб бир-бирлери бла ойнай, ауушха ёрлей бара,
кёксюл тубанда ташаядыла.

Джигер таулу, кёзлеринден тамгъан джыламукуланы
да сюрте, теке муратына джетгенине къууана, аны
сакълаб тургъан ингичгебел аджирине миниб, Аллахдан
теке бла аны юйюрюне рахат джашау тилей, эли таба
айланады.

АЙ БЛА МЕН

Ай, къарангыны къратыб, джерни юсюне джарыгъын тегеди. Кечеги джолоучулагъа, малчылагъа, башхалагъа аны магъанасы уллуду.

Ариулукъну сезиу адамны джюрегинде гитче заманындан кюзгъалады. Сюймеклик: атагъа, анагъа, эгечге, кърнашха, тиширыугъа, эркишиге, табигъатха, кёкге, джерге, Айгъа, Кюннге, джулдузлагъа. Сюе билген насыблыды, сюе билмеген сокъурду, дейдиле. Аллаху Тагъала бизге саугъагъа берген ариулукъну сюерге Адам улу борчлуду.

Мен да сюеме, кёкню, Кюнню, Айны, джулдузланы. Кече ишлесем, джолоучулукъда болсам, къарангыны джарыкъ этиб, Ай меннге, мийикден ышарыб, къарайды. Бу сейир затны джаратхан Аллаха мен махтаула береме.

1980-чы джыл халкъымы тау джайлыкъларыны биринде Гошаях Сыртда малчы болуб тура эдим. Ол салкъын джерде, тау аязны джырына тынгылай, солум хансны таууш этдириб, бирден джыртыб отлагъан семиз

кьойла бла маркъа кьозуланы кюте эдим. Бизни стауатдан узакъ болмайын орналгъан хоншу кьошла бар эдиле. Малчыла Айны болгъанына бек кьууанадыла. Кече гёзет эте, сюрюуню тегерегине айлана, ала Ай бла сёлешедиле, аны кеслерине нёгер этиб. Гошаях Сыртны мийиклигинден кьарагъан адам: кьыбылада Тамчы заводну, Шималда Гошаях Къаланы, батышда терен ёзенни ичинде талаланы джасагъан кьарачай элени, кюмюш чучхурча, джылтырай баргъан Къобанны кёрлюкдю. Бизни халкъны арасында акъылманла хар заманда да болгъанлай тургъандыла. Анга шагъатды туугъан джуртунг – алтын бешик деген айгыу. Уллу Аллах саугъа этиб берген бу таурухлу джуртуму мен бир джерге да ауушдурмайма.

Къарангы болуб, малланы орунларына джыйыб, кьошда этиллик джумуланы тындыргъандан сора, кечени ауурлугъу кетиб, бир атха миниб, экинчини адежге тутуб, элге атланама. Стауатда гитче кьарнашларым къаладыла. Атланы косилкагъа джегиб, биченликни чалыб, грабле бла джыйыб, маллагъа кьышха аш хазырларгъа керекди.

Гошаях Сыртдан Уллу Айыргъа тюшген машина

джол тикди, ууакъ ташлыды, зыгъырлыды. Алайын онглаб. Уллу Айырдан Къая Тюбюне элтген кенделен, сыйдам джолну келеме. Бир кычырымдан, узакъ кетген къая таш къабыргъаны тюбю бла дуппурлу, чунгурлу джолну кетиб барама. Кече, кюндюзча, джарыкъды. Ай нёгерим, толуп, тёп – тёгерек болгъанды. Кёкде бир булут джокъду. Джулдузла, бир – бирлерине эришгенча, джарыкъ джанадыла. Ай бла джулдузла, мени бла ушакъ эте, кёкде джомакъла къурайдыла. Тёгерегимде талала, чынгыл къаяла, ууакъ ёзенле, уллу къадау ташла, гюрюлдеб саркъгъан шоркъалы суула ачыкъ кёрюнедиле. Кечеги табигъатны шолугъун глын къушланы кычырыкълары, каскаланы джырлары, узакъда бёрю улугъан, чакъан тауушла бузадыла. Бёгек таула, деулеча, сюеледиле. Бу кечеги ариулукъну бир кёрген ёмюрюне унутмаз.

Мен Къая Тюбюню айланч – буйланч джолун букъулата, Акъ Къаяны джаны бла, джукъдан юркмесин деб, атымы джюгенин къаты тутуб барама. Бир кесекден, тауланы оргасында, чунгурда орналгъан, кюмюш тамчыча, джылтырай тургъан кёлге джетеме. Аны сууу

джолну юсю бла эки – юч кычырым теренлиги болган ёзеннге саркыб куюлады. Кече салкын болса да, кызыу джюрюгенден юслерин тер урган атларымы тохтатыб, чокъуракдан ичиреме.

Джер уллу тешик болуб, аны тюбю бла уруб барган къобандан суу ёрге чыгады. Кёлню ортасына дери киргенни, суу тартыб тереннге алыб кетеди. Ол тюбсюздю, деучендиле акъылман къартла. Мында чабакъла да бардыла. Элледен чабакъчыла келиб, шатырларын куюруб, бир – бирде былайда чабакъ тутадыла.

Салкын джерде кечеги хауа гюл ийисден толуду. Сейирсиниб, ариу кёлге къарайма. Анда, кюзгюдеча, Айны кёреме. Ол, таза сууда джууунады. Бир бата, бир чыгъа, куюаныб джюзеди. Меннге къараб ышара ийнакъ джарыкъ тегеди. Акъырын урган тау аязчыкъ куюраган ууакъ толкъунланы юслеринде алапатды.

Тенгим, кенгде нек сюелесе? Кир да кел, бирге джууунайыкъ, деб, кесине чакъырады. Анга кирпик къакъмай къарайма. Мени да келеди джууунурум.

Ай – ышару сезимими кюзгъайды, сезим а –

ышаныуну. Мен суйген кызымы кёзюме кёргюзюб,
Айны анга ушатыб, акылымы, эсими, сезимими ары
иеме. Ай бла менден сора тегерекде башха бир зат
джокьду. Суйген шохум мени тохтаусуз чакырады.
Кесими тыялмай, мен да хазыр болганма, суугъа терен
кириб, Ай бла бирге ойнаргъа, джюзерге. Къууанч
тыбырлы болуб, неми да унутуб, аны бла селешеме. Ол,
джарыкъ джырын джырлай, кырамы бла мени
къучакълайды. Андан кезлерими алалмайма. Ай, сёзле
бла айталмазча, алай ариуду. Джайылады, джыйылады,
тегюледи, бир узун, бир биягынлай тёп – тегерек
болады. Меннге кыанатла битиб, сары ильяхинлей, учуб
кёкге чыкыганча болама. Джюрегими кыллари минг
макъам согъуб джырлайдыла. Къууанчым уллуду.
Сейирлик Айдан башха джукъну кёрмейме. Ол , мени
кесине чакыра, кюледи, ойнайды, сууда рахат джюзеди.
Суймеклик къучагын кериб, мени кесине тартады. Бу
кёзюуде, бютеу дуняда, къуру экибизбиз Ай бла мен.

**АКЪЫЛ ЁМЮРЛЕНИ
ДЖАРЫТАДЫ**

**АВТОР КЪУРАГЪАН
КЪАНАТЛЫ СЁЗЛЕ БЛА ОЙЛА**

* * *

Уллайгъандан къачма, бурма анга арт,
Сен да боллукъса, аны кибик къарт.

* * *

Керти болады этген антына,
Акбылман, сынчы, джараб халкъына.

* * *

Атангы, анангы кёлюне джетиб,
Дунияда джаша, сууаблыкъ этиб.

* * *

Керти фахму къалмаз билдирмей кесин,
Бютеулей бурмайын халкъыны эсин.

* * *

Эринчек, юсюнде адетин кьоймаз,
Ол олтургъандан, джатхандан тоймаз.

* * *

Фахмусу болгъан, алтын тау къаяд,
Душпукъ, тюзде да баралмай, таяд.

* * *

Иннети тюз, сууаб иш этед,
Ол кёб адамны кёлюне джетед.

* * *

Билимли, насыб таудан кьаратыр,
Билимсиз, дюрген, халкъын джылатыр.

* * *

Ишлеген тишлер, кьуру да ол токъ,
Урунмагъанны джарыкъ кюню джокъ.

* * *

Алдамагъанны, халкъ сыйлайд, джакълайд,
Ётюрюкчюню джаханим сакълайд.

* * *

Эринчек, хылеу ынгычхай турур,
Джигерни джолу насыбдан толур.

* * *

Халал, онгсузгъа болушлукъ этер,
Эки дуняда да хорламгъа джетер.

* * *

Къарыусузгъа берсенг минг болуб къайтыр,
Бюсюреу этиб, халкъ алгъыш айтыр.

* * *

Ёксюзню рысхысы болад аманат,
Анга къол джетдирме, этме хыянат.

* * *

Сют боллукъду зорлукъгъа дуньяда,
Джашаб турса да, алтын уяда.

* * *

Керек кюн бармасанг, киши сый бермез,
Къууансанг, джыласанг да киши келмез.

* * *

Ашхы атаны сыйы, баланы кѣлтюрюр,
Аманныкъы уа саулай ѣлтюрюр.

* * *

Акъыллы атлау къууанч келтирир,
Оюмсуз джюрюген кесин ѣлтюрюр.

* * *

Аз сѣлешгенни насыбы тутар,
Тилин тыймагъанны джаханим джутар.

* * *

Тилекчи къутхарыр кесини башын,
Табар дуняда сууаблы ашын.

* * *

Аллахха табыныу игиликни джолуд,
Аны хазнасы, къутхарыудан толуд.

* * *

Ислам дин насыбыд бютеулей джерни,
Кючюд, хурметид, ийнаннган эрни.

* * *

Ёксюз хакъ ашагъан азабда турур,
Гюнахлыны уа шыбыла урур.

* * *

Тенглик багъалыд, сыйлыд минг байдан,
Аны нюрю джарыкъ Кюн бла Айдан.

* * *

Ишни эбин билген акъыллы усад,
Оюм этмегенни тангы кеч атад.

* * *

Адамгъа къуру да керекди уят,
Гюнах этмей джашагъан, ол къаяд.

* * *

Биреу харам байлыкъны иесид,
Закон да, джорукъ да сюд да кесид.

* * *

Амандан аман акъыл тууад,
Ол игини аман бла джууад.

* * *

Ачыулулукъ, аманлыкъны тылпыууд,
Огъурсузлукъ бла гюнахлыкъны уууд.

* * *

Дертчи, гюнахлыкъны тутуругъуд,
Кечиучю, сууаблыкъны джулдузуд.

* * *

Огъурлу, тюз тенгле сууаблылалла,
Аллахны аллында джууаблылалла.

* * *

Аллаха ийнаныу тюзлюкге бурад,
Ише, джашауда да бегиб турад.

* * *

Алгъыш джюрекни нюр къанатыд,
Хар огъурлуну джашау шартыд.

* * *

Джарыкълыкъ, къууанчны баш бутагъыд,
Кёлсюзлюк мыдахлыкъны джагъыд.

* * *

Кесинги этерге излесенг мутхуз,
Сагъышынг боллукъду къаб - къара къундуз.

* * *

Къыйынлыкъ келсе, бюгюлмейин тѣз,
Тышына чыгъарма джыламукъ, бир сѣз.

* * *

Акъылынг бла этиучю бол ишинги,
Биреуге билеме азау тишинги.

* * *

Халал урунуб этсенг тирилик,
Минг къат табарса насыб, игилик.

* * *

Билим бла акъыл таудан аудурур,
Тюзлюкню джолу нюрню джаудурур.

* * *

Къураб, джан салгъан боллукъну билед,
Джашау бергени ачыкъ кёрюнед.

* * *

Акъылсыз джел ургъан джанына барыр,
Ол, табыб джолну чабыб айланыр.

* * *

Базманчы алдаса азаб къучакълар,
Тюз чегиучюню саугъа ийнакълар.

* * *

Тёлеуюнг болса, бууар бойнунгдан,
Кюйдюрюб, тыяр джашау джолунгдан.

* * *

Ётюрюкчю излегинин табар,
Алдау кесини тыбырын джабар.

* * *

Чачхан, джандыргъан ачы абынад,
Шынкъартны отунда кеси къабынад.

* * *

Борчу тюбетир адамны айыбына,
Азабы кишен салдырыр аягына.

* * *

Улху, ачылыб кёрюнюб кенгнге,
Уллу гюнахха саналыр тенгнге.

* * *

Джер джипкил болса, битим ёсдюрюр,
Ёсюмлюклени ёрге кёлтюрюр.

* * *

Хыйнычы джин харифлени джазад,
Алдаб, биреуге азаб ур къазад.

* * *

Керти адам тыяр кесин тыйгычдан,
Заранлы чыкъмаз къара джыйгычдан.

* * *

Шохлукъгъа кертини джюреги бай,
Башханы суймегенни кёлю сай.

* * *

Ёмюрлюк олду, адамны къурагъан,
Инсан не этер деб, сынаб къарагъан.

* * *

Ашхы адам къарыусузгъа джарар,
Аман а – онгсунмай терсине къарар.

* * *

Сагъайтыу инсаннга эсин табдырыр,
Дюлдюрге миндириб, чарсха чабдырыр.

* * *

Башханы тюзюне бургъан тау гюлчад,
Терсейтген, аджашдыргъан, джалын кюлчад.

* * *

Къаугъачы, бузукъчу терк джууаб берир,
Джаханим отунда джаныб ол эрир.

* * *

Джерге урунганны кёб рысхы сакълар
Саббаны суймегенни джокълукъ джакълар.

* * *

Башханы багъалатхан, кеси сыйлы болур,
Уллуну къачын кёрмеген сыйсызлыкъдан толур.

* * *

Игисе, игисе дей турсанг, аман да иги болур,
Аллайны джюреги къууанчдан, нюрден толур.

* * *

Аман, аман деб турсанг, иги аман болур,
Ол адамны джюреги мыдахлыкъдан толур.

* * *

Табигъатда мамырлыкъ джайгъанны кенгнге,
Таула санайдыла кеслерине тенгнге.

* * *

Башчылыкъ кёбню унутдурад эсин,
Терсине элтед, алджатыб кесин.

* * *

Хунерлик саугъа тюз джолну кёргюзед
Акъыл бла сезимде балыкъча, джюзед.

* * *

Узакълыкъ тартыр адамны кесине,
Ашхы умут орнатыб сезимине.

* * *

Саулукъну джолу – тири кымылдау,
Бошбоюнлукъгъа болуб турад дау.

* * *

Ёксюзге болушуб биреу ханс чалыр,
Сууаб базманына кёб саугъа салыр.

* * *

Ашхылыкъны чучхуру мийикден агъар,
Аны сейир дарманы кёблеге джарар.

* * *

Алимле ишлейле илмуда къала,
Къуллукъ этедиле халкълагъа ала.

* * *

Сейирлик намысны ашхы юлгюсю,
Болур джашауну кюмюш кюзгюсю.

* * *

Адамны кьаргъагъан кьаргъышлы болур,
Алгъыш айтхан а игиликден толур.

* * *

Хайырлы чуругъун онгуна киер,
Бошбоюн, бечел, солун бек сюер.

* * *

Къаджыкъмай кюрешген джарыкъ юй ишлер,
Эринчек, сойланыб, сезимин кючлер.

* * *

Башхагъа ур къазгъан зарлыкъдан толуб,
Кеси тюшер ары азаблы болуб.

* * *

Мамырлы джашауда гюлле ёсерле,
Къаугъалы джерде джанар кёсёуле.

* * *

Халал урунган, халал ашар,
Харам хакълы гунахлы джашар.

* * *

Джюреги ачыкъны нюрю тегюлюр,
Зарлыкъ тутхан кюлге кемюлюр.

* * *

Асыл адам хоншугъа, тийреге джарар,
Осал а бугъуб арбазындан кьарар.

* * *

Ашхы адам аямаз кьарыуун, кесин да,
Хыйлачы терен джашырыр несин да.

* * *

Кенг джюрекли шохлукъну хауасын солур,
Арбазы джууугъундан, тенгинден толур.

* * *

Эртде тургъан, ишлеген эркин ашар,
Кече, кюн джатхан кыйналыб джашар.

* * *

Сабырды, акъыллыд, рахат ойлашхан,
Терс акъыл, дамсызд хаман даулашхан.

* * *

Шохлукъ тутханны джюреги кенг,
Тенгсиз тургъан къуу чёбге тенг.

* * *

Адамланы суюе билген къууанч, насыбды,
Аны сезе билмеген керти джазыкъды.

* * *

Саркъгъан суучукъ тенгизге джетер,
Тохтаб тургъан а джокъ болуб кетер.

* * *

Танга къууанган, джарыкъ танг кибик,
Аны эселеген насыбсыз тик.

* * *

Кюнден джылыу алад дунияны юсю,
Ол болмаса, бузларыгъед джерни джюзю.

* * *

Саламлашыу инсанны борчуд,
Саламлашмагъан адамны тотуд.

* * *

Акъыллылыкъны шарты,
Болмайд ёмюрню къарты.

* * *

Эринчек ишни баджармаз,
Таджал адам джарты къоймаз.

* * *

Терен оюмлу джунчумаз,
Урунмайын бир кюн турмаз.

* * *

Къынгыр къыйыгына атлар,
Ол терсликни чыгын къатлар.

* * *

Бек ашыкъгъан терк арыр,
Сериуюн узакъ барыр.

* * *

Менме деген, абыныр,
Мыдых отча, къабыныр.

* * *

Иги игилик этед,
Аман аман бла кетед.

* * *

Ишлеген хар адам айныр,
Халал кыйын бла байыныр.

* * *

Балга алсанг кьолунга,
Рысхы джауар джолунга.

* * *

Чёгюч бла урсанг чюйню,
Ишлерсе кьала юйню.

* * *

Мычхыны багъалатхан,
Боллукъду халкъ джаратхан.

* * *

Оракъ тутхан кьолунда,
Айныр джашау джолунда.

* * *

Разылыкъ берсе биреу – биреуге,
Ушайды аллай алтын тиреуге.

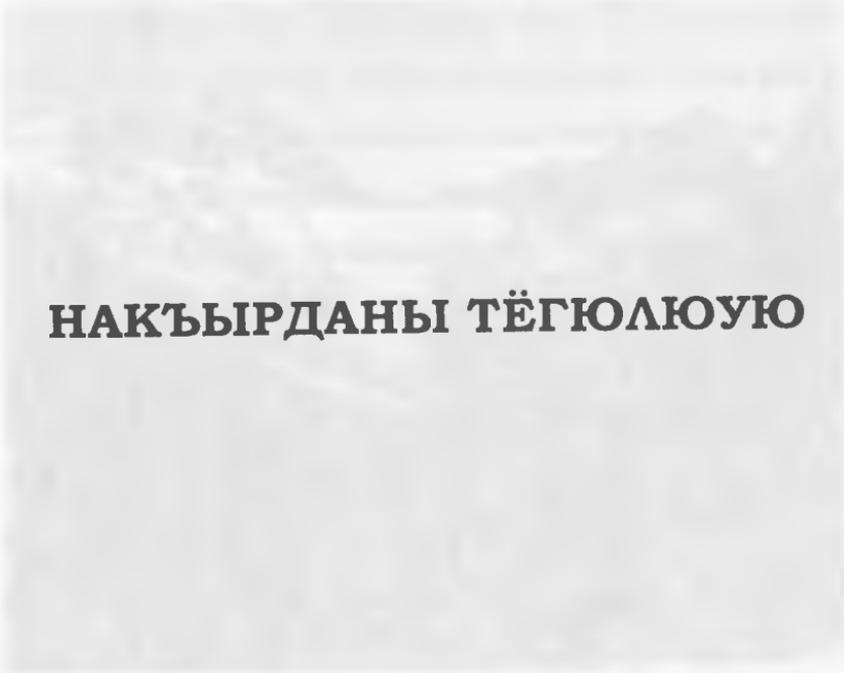
- Джюреги кирни бети джарымаз.
- Билими болмагъан къара сокъурду.
- Уят, адамны этген ишиди, сыйыды.
- Хапарлы, билимни келечисиди.
- Билим, таркъаймазлыкъ хазнады.
- Айбат тюрсион, джюрекни джырыды.
- Алтын Кюн, джашауну джылыууду.
- Башхагъа излегининги, кесинг табарса.
- Сабырлыкъ, байлыкъны башы.
- Ышангысыз, адам тюрсиюз чунгурду.
- Адебсизлик, сыйсызлыкъны бузу, джелиди.
- Джауум, джерде, джашауну тутуругъуду.
- Ишде мухоллукъ, джалкъаулукъну шартыды.
- Тутхучсузлукъ, джангылычны келечисиди.
- Джокълукъ, муаллыкъны, мыдах сагъышны туудурады.
- Къаты джюрекли, адамны аманыды.
- Хауасыз джер, джашауну ахырыды.
- Ишден къачхан джарлылыкъны туудурады.
- Чексизлик уллулукъну, патчахлыкъны шартыды.
- Ёлюмсиюзлюк, бийликни танытады.

- Иш саулукъ сакълагъан дарманды.
- Тенглик ышангылы байлыкъды.
- Сюймеклик, джашауну тутуругъуду.
- Акъылманлыкъ, алгъа къарагъан сезимди.
- Башханы кёлюн джарыкъ этген бек насыбды.
- Татлы тилли джазгъы джылы Кюнчады.
- Аждагъан бла халал, халкъны таянчагъы.
- Ийнаныу, кертиликни кёргюзеди.
- Тюз акъыл халалды, ышангылыды.
- Диннге къуллукъ этиу сыйлы борчду.
- Джюрекни талпыуу, кёкге учуралды.
- Халал джюреклини, акъылы да тюз.
- Кесинге излегенинги, башхагъа тедже.
- Сууаблыкъны тамалы – имап, тюзлюк, кертилик.
- Тюз иннетли насыбдан толур.
- Сабырлыкъ, адамны хазнасыд.
- Тюзлюк тутхан тюзелир.
- Адамны акъылы ишинде танылыр.
- Таукеллик, джигерликни, джигитликни джулдузуд.
- Чемер къоллу, рысхыдан толур.
- Зорлукъ джетгенни тилеги тауну аударур.

- Акъыл бла билим хорламны тамалы.
- Тюзлюк бла кертилик джашауну байрагъы.
- Ачыуланыучу гюнахлыкъгъа батад.
- Бетсизлик уятсызны джолуд.
- Джигерлик, ишни тѣзюмлю эрид.
- Чыдамлы, намыслы – адамны ашхысыд.
- Джаз, табигъатны суйген къонагъыд.
- Джай, джашауну сейир джомагъыд.
- Къач, берекетни гузаба заманыд.
- Къыш, сууукълукъну, бузлаууукъну ханыд.
- Иште амал билмеген, юлюшсюз къалыр.
- Хауа джанса иссилик адамланы кюйдюрюр.
- Ёксюз хакъгъа къатылгъан, ёксюзлюк сынар.
- Аманны сынамагъан, игини сезмез.
- Санларын къыйнагъан – мардасыз ишлеген.
- Аман бла башлагъан аман бла бошар.
- Ананы къаргъышы, балагъа джетмез.
- Аяулу, сыйлы тахтаны джарытыр.
- Окъуудан къачхан, билимсиз къалыр.
- Сыйы болгъан башханы сыйлар.
- Таукел адам таудан ауар.

- Шохлукъ къадамад, эмен киби́к бирд.
- Гитчеликден юреннген джашауда орнун алып.
- Игилик этгеннге чомартлыкъ къайтыр.
- Тюз иннетли, ашхылыкъгъа тюбер.
- Иги хоншула татлы джашарла.
- Джумушакъ кёллю кёб сууаб алып.
- Бетине уялгъан, сёзюне толу болур.
- Халал джюрек, халкъны къууанчид.
- Башханы сүйген, кеси сүйюлюр.
- Аманат, джууаблылыкъны ёсдюред.
- Ышангылы адам багъалы хазнад.
- Разы болгъан, чомарт джюреклид.
- Джангур джерни юсюн джашнатыр.
- Тюзлюк тутханны джолу тюзелир.
- Кёкню байлыгъыдыла сейир булутла.
- Тюз къуллукъ этиу, толу ийнаныуну билдиред.
- Джукъу, адамгъа кюч, къанат беред.
- Махтау тыйыншлылыкъны баш къылчыгъыд.
- Ишсиз адам сёз бла джубаныр.
- Къартлыкъ адамны акъылман заманыд.
- Оюм, сагъыш этиу, заманны излемид.

- Аман кылыкылы кутсуз керюнюр.
- Иссилик, хауаны ауур этер.
- Солуу тыйылса, джокъ болад джашау.
- Бирча сагыш этелле бир иннетлиле.
- Киштик чычанны канлы джаууд.
- Чибинлеу, адебсизликни кергюзед.
- Джутлукъ бла кыызганчылыкъ, тарлыкъны шарты.
- Хынылыкъ, джарашулукуну чачхан кючд.
- Марданы билиу акылманны джолу.
- Джууукъда турмаган унутулурга ёч.
- Ауруу бла инджиу тюшюнюнню келечилери.
- Эссиз адам джууаблылыкъны унутуб кюяр.
- Сылтау этиу, джюрек тарлыкъны чурумуд.
- Сагышлыны башы тубан, чарс.
- Кызынган адам намысын атар.
- Сынамлы, чыныкыган, хар болумну хорлар.
- Таша хыйлалыкъ кенг ачыкъланыр.

НАКЪЫРДАНЫ ТЁГЮЛЮУЮ

ДЖАБЫШМАКЪ БЛА ДЖАНШАКЪ

Джабышмакъны шохларыны бири бир кюн уллу кърал саугъа алыргъа, Къарачай шахардан Черкескеге джол салгъанды. Джаншакъ анда къаллай бир тургъанын, не болумда келгенин, ким биледи, ол кюн тенгине не болуб къайтханыны хапарын айтырча болмайды. Экинчи кюн эртденнгиде Джабышмакъ, Джаншакъны фатарындан чыгъарыб, ётген кюн джолу къалай болгъаныны юсюнден кыысха хапар соргъанды:

– Джашил паркда бара, орундукъдан къалай тургъанындан башлаб, незат ашагъанын, бетин-къолун къалай джуугъанын, нелени кийигенин, эшикге къалай чыкыгъанын, автобус сакълагъанын айтыб тебреген Джаншакъны сёзюне тынгылай туруб, сора аны тохтатыб:

– Ай юйюнге ашхылыкъ кирлик, муну былай созуб къалай бараса. Билим алтын терекди, дегенлей, сен кёб билесе, алай а, бу хапарынгы кыысхасы бла айт да къой,

не болуб кьайтдынг?

Джаншакъ аны сёзюн эшитмейди. Джугъутурну кьулагъына джел ургъанчады. Ол, тохтаусуз селеше, кьарт да гулоч таягъына таяныб, экиси да Къарачай шахарны тегерегине бир кере айланыб чыгъадыла. Экинчи тегерекде, Джаншакъ айта тургъан сёзюн унутуб, тобукъдан, башха хапарны силдеб башлайды.

– Озгъан ыйыкъны байрым кечесинде бир ашхы тюш кёрген эдим. Тюшюмде джукълаб тюш кёре тургъанлай, бир кёб алтын болгъанча болуб, ол да меники болгъанча болуб уяндым.

Джюз джыл толгъан Джабышмакъ ауур солуй, ачыуланыракъ да болуб:

– Сабыр бол, хайырсыз, адам алай серине кетиб къалай къалады. Алкъынчыннга джаш шойса да, башында чачынг да, тюшюб бошамагъанды. Эки сёз бла, Черкескеден не болуб кьайтханынгы айт да кьой, дейме.

– Ашыкъгъан суу тенгизге джетмез, - дейдиле, алайгъа да джетерикме, тохта ашыкъма.

Заман тюшге джетиб, кюн ачы кьыздырыб

башлагъанды. Джаншакъ баш хапарына джетер заманнга, эшта ингир боллукъ болур. Къарт да сакълай - сакълай туруб, андан джууаб табарыгъына тюнгюлюб, гулоч таягъына башын ие, теке къалкъыу этиб башлайды.

КЪАТЫ ДЖУМУШ

Алтыхыр, элни администрациясыны тамадасы къуллукъну толтургъан тенгине къонгурау къагъыб:

– Алан, не эте тураса, къалайд джашауунг? – деб, соргъанды.

– Да не этерикме, этиб, - дейди, Джебзгора, богъан ишими да къюуб, мал излеб айланама. Эки милиционер келиб, бюгюн бизни кюнюбюздю, бир къой таб, деб, джабышхандыла, аладан башымы алалмай, ол джумуш бла айланама. Мени тюрмеге тутулмай тургъаным аланы игиликлери болгъанча, кёллерине алай келеди...

АЙБАЛА ЫШАРГЪАНДЫ

– Базаргъа барыб плитка алыб келейим, деб тебрегенме, къаллай алгъаныма сен да къарарса, биргеме кел, – дейди юй бийчесине Тору.

– Огъай, огъай, мен барыб айланмайым, сен эсли адамса, хар затны иги ангылай билесе, мени сайлаб алгъанынга кёре, деб, ышаргъанды Айбала.

ШАМШАМАЙНЫ КЪАЙГЪЫРЫУУ

Автобусну шофёру, пассажирледен джол какъ джыя барыб, джукълаб тургъан биреуню къатында тохтаб:

– Бу адамны льготасы болгъанын бегитген къагъыты бармыды экен? – деб, соргъанды. Арлакъдан, Шамшамай деген бир къарт, ышармыш эте:

– Хурулдагъанына кёре барды. Ийнанмай эсенг, сотовый телефонун зынгырдат да сор? – деб, ышаргъанды.

ТАМАШАГЪА КЪАЛГЪАНДЫ

Адам бусагъатда маллагъа аш саламыды сора, сагъат тогъуздан атлаб барады. Тоба, тоба, джаш адам болгъанлай, аллай бир заманны къалай джукълайса? – дейди Топуш, кёзлерин ууа, чыгъыб келген хоншу тенгине Чопушха.

Ючюнчю нёгерлери Тартар:

– Ол хаманда алай этеди, - деб, Топушха айланыб, – Чопуш ийнеклерине сагъат алтыда аш салса, асыры сейирсиннгенден ашамай къоярыкъ болур эдиле, – деб кюлгенди.

О-ХА-ХАЙ! О-ХА-ХАЙ!

Кюнлени биринде Дитти, тенгине Биттиге телефон бла сёлеше:

– Сюйюм, базаргъа кетгенди, бери меннге терк джет, кесим джангызма. Экибиз бир шышачыкъ агъызайыкъ, – деб, баш тюзетирге излеб тургъан джаннга от салады.

Битти, элни огъары къыйырында джашагъан суйген

тенгине, кьууанч тыбырлы болуб, атылыб джетеди. Экиси да, гардош бачханы огъары джанына барыб, алма терекни тьобюнде тепси кьураб, зауукьгъа батадыла.

– Джаша тенгим! Адам алай бир этеди, бас! – деб, джонулгъан стаканла бла шайтан суучукьну тѣппеден кьуя тургъанлай, тепсини бир джанындан, джерде тешикден, эки от кьылычны да тутуб, мазаллы бир чычхан чыгъыб келгенча кѣредиле. Ала, аны кьурутур къан аладыла. Бетлерин тер джууа, ёлтюрюр муратда, резин быргъы бла суу ийиб, джауларын тунчукьдурургъа излейдиле. Чычхан кьолларына тюшгюнчюн, ала тепсиге джангыдан джараша, зауукьлукьну сюейик, чычхан ёлюб кѣрейик, деб, алгъышны силдей, эки шышаны да сюртедиле. Суу, тешикге тохтаусуз шоркьулдаб барады, чычхан чыгъаргъа бир да унамайды. Алай бла, эки сагъат кетеди. Дитти,

– Былай кьараб тур, юйню тьобюнде подвал барды, ары джетиб бир шышачыкь алыб келейим, - деб, кетеди. Бир кесекден аны кьычырыгъы джер сансытыб, эшитиледи.

– О-ха-хай! О-ха-хай! Битти бери джет, – деб,

кычырады.

– Не болганды?

– Подвал суудан толуб, ящикле джюзюб айланадыла.

Битти артда хапар айта:

– Суйсегиз ийнаныгъыз, суйсегиз кьоюгъуз, подвалдан сууну, эки кюнню, челекле бла бачхагъа ташыгъан эдик, – деб, адамланы кюлдюргенди.

ГЮТТЮ КЪЫЙНАЛГЪАНДЫ

Кюнню зенит заманында, Гюттю джашил паркда, фонтанны къатында, терек тюбюнде олтуруб тургъанлай, кълкълкъл кългъанды. Бир заманда уяныб къараса, бир аягъында чуругъу урланыб турады. Ол экинчи аягъын кълтюрюб, чуругъуну тюбюне къараб, башын ары - бери чайкъаб:

– Тоба, тоба, кълйсы начас эседа сауну кьоюб, джыртылыб тургъанны алыб кетгенди. Энди ол аны кълалай киерикди, – деб, кълйналгъанды.

БЮРОЧУ БЛА ТАТЛЫХАН

Коммунист партияны заманында Бузундукъ деген бир киши, район комитетни бюросуна джюрюгенди. Бюро бошалгъандан сора, ол юйдегисине къайтыргъа ашыкъмагъанды. Заманын, бир къарачачны юйюнде ашыргъанды. Алай бла, арадан кюнле оза, Бузундукъ бир-бир кечеледе юй бийчесин унутуб, юйюрюне келмей башлайды. Юй бийчеси ариу Татлыхан:

– Къайда эдинг а киши? – деб сорса, бюрода эдим, деб тургъанды. Ол бир кюн, юйюне заман тюшге джууукълаша барыб, кюзгюню аллында чачын тарай, башындан да къаз тюкле тюше тургъанлай, юй бийчеси къатына барыб:

– Джанынга къурман болайым, бюрогъа джастыгъынга тыш сал, – деда бир айт, – деб, бюрочуну джылы къучакълагъанды.

ДАДАХ СЕЙИРСИННГЕНДИ

Тартханчыгы дженгген Дадах ишинде уллу кюреги болган темир чархлы тракторуна от алдырыб, аны бла юйюне тебрегенди. Келалганын келген трактор ташлада силкине, Дадах да, джол ишлеучюлеге дунияны аманын кюя, элине джетер джерде аракыдан буршу болуб турган бир кюаумну керюб, алагъа айыб этиб селешгенди:

– Ол шайтан суудан уртлагъанлай, адам санларын алай бошлаб калай кюяды. Хомух болмагъыз, кесигизни кятдырыгъыз! Туругъуз ерге!

Джашла аны айтханын этмегендиле, бирини аягы аз кымылдагъанды.

– Джугъугъуз калганмыды? – деб, кычыргъанды. Киши джууаб бермегенинде, трактордан тюшюб, бир шышаны асламысын агъызыб, эрлай ызына миниб, юйюне кетеди. Арбазына джетерге юйюн экили, ючлю керюб башлайды. Сора, джашлагъа айтханы эсине тюшюб:

– Оллахий, биягъында алагъа ауур селешиб кетдим

дейме, – деб, кыйналгъанды.

Аны юй бийчеси, ариу Къубулчакъ къабакъ эшиклени эки джанына кергенди. Дадах анга къараб туруб, эрши тюрсюн алыб:

– Эшиклени дженгил ачмагъансыз, сиз! – деб, юй бийчесин трактор бла сюргенди. Къубулчакъ, юй арты таба къачханды. Трактор баралгъаныча барыб, юйню мюйюшюн оюб тохтайды. Бир заманда Дадах эсин джыйыб:

– Тоба, тоба, ол юч тиширыу кимле эдиле, тракторну былай тохтатыб къалай къойдула, – деб, бек сейирсингенди.

УНУТУЛМАГЪАН СЮЙМЕКЛИК

Кюнтаякъ, деген бир тиширыу эркишисине:

– Юйден чыгъыб кетсенг мени эсинге тюшюремисе? Хар затны эсингде тутаса, мени унутуб къоя болурса, шо бир айт, – деб, къадалгъанды.

– Сени къалай унутурукъма, эки кёзюнгден от

джилтинле чартлай, туурамдан къараб тураса сора, – дегенди Дамлы.

КЪАРТЛАНЫ КЪАЙГЪЫРЫУЛАРЫ

Автобуста эки къарт сюелиб, джашла да олтуруб келгендиле. Къартла, тау адетлени юслеринден сѣлеше:

– Мен оюм этгенден, – дегенди Сабырлы, – джаш адамланы кыйнамай, сыйлаб, аланы саулукъларын сакъларгъа керекди. Джашла бла кызлагъа транспортда орун берирге тыйыншлыды. Биз, къартла, джашауубузну ахырына джете барабыз. Ауругъанлыкъгъа, кыйналгъанлыкъгъа бизге бир зат да болмаз. Джаш адамла бизни тутуругъубуздула. Ала, келлик тѣлюню келечилери, тынчайыб, кеслерин не аз да кыйнамай туругъа керекдиле. Джоралы кесин нѣгерине тирей:

– Тюз айтаса, биз асыры къарт болгъандан олтургъан джерибизден кючден турабыз. Бу саулукълу джашлагъа къараб, къууаныб, сирелиб баргъаныбыз ючюн бир зат да болмаз. Ала, бизге орун берселе джунчурукъдула. Майна

көремисе, ауур ишлеб келе болурла, джукъугъа тырмы тартыб баргъанларын.

– Хо, кӛргенме. Экиси да табигъатны бек сюе болурла, терезеден кӛзлерин алмайдыла.

Джашла эшитмегенча этиб келедиле. Сабырлы не эседа илгениб, Джоралыдан тутады.

– Не этесе алан, санларынгы къатдыр.

– Кесими ол джашланы орунларына салдым да, атама, анама не айтыб барлыгъымы кӛзюме кӛргюзгенимде, тӛппе тюклерим ёрге турдула, – деб, къалтырагъанды.

ДЖАРЫКЪ ЫШАРГЪАНДЫ

Бир таулу киши, Такъырлы, орундукугъа таяныб кӛзюн кысханлай, сууукъсураб келген болур эди, бурну бла сызгъыра, тюрлю-тюрлю макъамлагъа ушаш тауушла эте, джукълаб къалады. Бир кесекден уянганында, туурасындан къараб тургъан бийчеси Джарыкъ:

– А киши, назмула джазгъанынгы биле эдим, макъам

къурагъанынгы эшитмеген эдим, ансы, – деб, ышаргъанды.

ЧОКЪУРНУ ОЮМУ

Кюнню иссинде Чокъур, кесин чибинледен кючден къоруй, юй аллында не эсе да этерге излегенди. Чибинле, бир – бирине тин бергенча, аны тегерегине бурулуб уча, джызылдагъанлары бла къулакъларын сансыта, бурнуна, башына, къашына къонуб, ол да алагъа билген аманын къуя, арбазда ызларындан сюре тургъанды. Ол кезюуде юй бийчеси Гынай базардан келиб къалады. Къабакъ эшикни ачыб, ауур сумкаларын кючден суйрей, атлауучланы юслерине салады. Баш иеси, анга джюрек разылыгъын билдире, татлы, джумушакъ сёзле айтыб, башлагъанлай, бир мазаллы къара чибин кишини къулагъына къонады. Чибиннге ачуланнгандан несин да унутхан Чокъур, ол заранлы къанатлыны ёлтюреме деб, керилиб, кеси-кесини къулакъ джанына береди. Кёзлеринден джилтинле чыгъа, ары – бери тентирей туруб, эсин джыйгъанында, аны тутуб

тургъан бийчесине бетин, къутун тюрлендириб:

– Къабакъ эшикни дженгил джаб, чибинле кириб келедиле! – деб, къычыргъанды.

ТАШ САЛЫУЧУ ИЗЛЕЙ

Кюнлени биринде узакъ джолдан арыб келген Махай, кюн иссиде, мангылайындан саркъыб келген терин сюрте, бачхасында тюрт = мюрт эте тургъан биреуню кёрюб, бурууну башы бла, анга таууш этгенди:

– Алан, бир кёб джерледе айландым, табмайма, бир уста таш салыучу билмеймисе?

– Ол машиналаны тизилгенлерин кёремисе? Хоншума бар да къал.

– Огъай, аллай демейме.

– Сора, андан уста таш салыучудамы барды? Орамыбыз омакъ, машиналадан толгъанлай турады. Незат айта эседа билмейме, бир келген, экинчи, ючюнчю кереда аны джогъламай къоймайды. Мен соргъанымда, – кесим да ийнанмайма, адамла къоймайдыла да салама

ансы, деген эди.

– Ай юйюнге ашхылыкь кирлик, меннге ол керек тюлдю.

– Бу төгерекде башха джокьду.

– Мен керти таш салыучу излейме. Бурууму къалатыргъа уста адам табмай айланама, – деб, кычыргъанды Махай.

ДЖЫЛЫН БИЛГЕНДИ

Тырмаз кюн турушда ушакь эте туруб, хоншусуна соргъанды:

– Гырлау, сеннге ненча джыл болгъанды?

– Къыркь.

– Аны къайдан билесе?

– Къарт атам, орта джылгъа келгенингде да башынга акъыл кирмегенди! – деб, айтыучанды.

БЕКЛИ ТУТУЛГЪАНДЫ

Беклини юй бийчеси базардан муну, аны алырса деб, талай затны джазыб кьолуна тутдургъанды. Ингир ала баш иеси юйюне кьайтыб келген заманда, аны кьолунда джукь кёрмей:

– Мен джазыб ийген затланы алмаймы келесе? – деб, соргъанды.

– Ай медет, унутуб кьойгъанма. Кьагъытны бери алыб, дагъыда кьошуб, джангыдан узатханды.

– Бир таб унутуб кьояса сен, эсинг, акъылынг тешикли челекча болурму, анда джукь тутмайса.

– Тутама.

– Къалай тутаса, нени тутаса?

– Незатны унутсам да, сени унуталмайма. Эсимден чырт чыгъаргъа унамайса. Эки мазаллы кёзюнгю да джандырыб, кирпич къакъмай, къараб тураса.

– Алдай болурмуса? Эсингдемид, мындан алда айтханынг?

– Незат!

- Биягъы сен унутханмы этгенсе? Сау джылда бир

кере, Джөгетей – Аягындан, ата юйюме, Эльтаркьачха баргъан эдик.

– Сора уа?

– Бир кесек турдунг да тас болуб кьалдынг. Ингир ала табылгъанынгда:

– Къайда эдинг, – деб, соргъанымда:

– Сени унутуб кеггенме да, эсиме тюшюб Джөгетей – Аягындан къайтыб келеме, – дегсинг. Мен сеннге кийимми болгъанма, мени унутуб кетерча. Тутулдунгму?!

– Къой джаным, аллай бош зат ючюю кесниги кыйынама? Аны унутмай а къалай тураса, ойнаб айтхан эдим.

ДЖЮРЕГИНДЕН АЙТХАНДЫ

Бургъуч бла Ургъуч автобусда сёлеше баргъандыла. Сора не эседа бир – бирине илиниб кьалгъандыла.

– Сен къаллай афендисе. Ол мынчакъларынг а неледиле къолунгда? Аланы да тартханча этиб, – дейди.

Бургъуч.

– Сен а,...Мени джаума да сен сѐлешгин. Сени афендилигинг узакъда кьалсын! Сора ол, бери айланыб, къатында олтургъаннга:

– Быланы бир къаууму бек тюрлюдю, арбазыннга киргенлей, мѐлегинг бар эсе къачарыкъды, – дегенди.

ДЖАТТЮНУ ХОРЛАЯЛМАДЫ

Бир джолда Даттю автобусда кетиб бара тургъанды. Ишден арыб чыкъгъаны себебли кѐзю кьалкъыугъа кете ары – бери чайкъала баргъанды. Автобус тохтаучу джерлени биринде, тартханчыгъы эсленген, къысха джууугъу Джаттю миннгенди. Аны къараб кѐргенлей, адамланы да унутуб, хапар соргъанды:

– Даттю, къарнашым, не бла кюрешесе, автобуса къайдан чыкъдынг?

– Психбольницадан келеме.

– Джаттю богъан кючюн да салыб, ауазын гюрюлдете:

– Даттю, эшитмегенме. Билсем, сени кёре эртде барлыкъ эдим.

– Анда ишлеген этеме.

– Къой къарнашым, агъартма, алкъынчы кесинге келиб бошамагъанса. Къарт анамы атасыны эгечи Гюттю джарлы да сени атангы атасыны къарнашын Абийни бек эркелете эди. Биз экибиз къысха джууукълабыз. Психбольницада джатханынгдан хапарлы болсам, кече джукъламай джетер эдим. Адамла айтхандан, анда джатхан тынч тюлдю. Джазыкъ сени бек къыйнагъан болурла. Аякъларынгы, къоларынгы байлаб, алай укол эте болур эдиле. Къайтарыб айтама, ауругъанны, артыкъсыз да сени, не тукъум ишими да къоюб, кёре барлыкъ эдим.

Автобустагъыла, бетлери агъара, Даттюгъа къараб тебрейдиле. Ол анда ишлегенин ангылатыргъа кюрешсе да, Джаттюну хорлаялмайды.

БИЛЧНИ ДЖЮРЕК ДЖАРСЫУУ

Ингир ала ийнек сюрюу элге тюшген заманда, Билчи ийнеклеге кез ийиб туруб, аланы кефлерин джаратмагъанды. Ол, малланы араларына кириб, тинтиб къараб, бир-бирлерини сыртларындан сылаб, боюнларын къашыб да кёргенди. Ала барыда бир халда тургъандыла.

– Тоба, тоба, тюнене да, бирси кюн да былай эдиле. Былагъа не болгъанды? – Бир ишексиз кёллери къалгъан бир зат барды, – дей, тууарчыгъа:

– Алан, Гилчи, ийнекле нек ышармайдыла? – деб, соргъанды.

КЪУТУЛУРГЪА ИЗЛЕГЕНДИ

Сабырлан, юй бийчеси бла, автобусда кетиб баргъанды. Джангы Элге джетер джерде Къуштамакъ:

– Ий былайда нерваларындан ауругъанла джатхан больница къалайдады? – деб, ауазын кёлтюртюб соргъанды. Сагъышларына бёлениб баргъан киши,

илгенирек да болуб:

– Сен ары эртде барырга керек эдинг, сабырынга таш байла, кысха заманда элтирме, – деб, юй бийчесинден кытулурга излегенди.

ГАККЫ ТАБМАЙДЫЛА

Тюймени таууклары бурууну башы бла учуб, бачхага тюшерге кыалганларында, баш иеси Джаныу аланы тутуб тагыарга тебреб, ол оюмну кыоюб, не этерге билмей, кыанатларын кесгенди. Юй бийчеси Тюйме бир джанындан чыгыб:

– Алай этме, алтыхыр! – нек кесесе тауукларымы кыанатларын деб, – кычырырга кыалганды.

– Аладан, сенден да, бездим, – дей, Джаныу кеси аллына селеше юйге киреди. Заман бара, арадан талай кюн озады. Не эседа, Тюйме тауук орун таба дженгил-дженгил джюрюучю болады. Аны эслеген Джаныу:

– Сеннге не болуб кыалды, тауук орунга нек джол

салгъанса? – деиди. Юй бийчеси:

– Болуб не боллукъду, мен сениге айтхан эдим да ала бла кюрешме деб. Не кёллери къалгъанды, неда ачуланыб этедиле, неда гугурукку танымайды.

– Не болгъанды?

– Тауукъла гаккы табмайдыла, – деб кычыргъанды.

ЭШИК ТАБА АЙЛАНГАНДЫ

Айлы бир кесек къалкыйым деб, тапчанга таянганлай, бир мазаллы къара чибин, башхалагъа да къуугъун салыб, джызылдаб, аны джалан аякъларына къонаргъа къалгъанды. Къараб тургъан юй бийчеси Джелтамакъ ол зорлукъгъа, артыкълыкъгъа тёзалмай, кыстаргъа кюрешгенди. Алай а чибин къайтыб келиб тургъанды. Ол ишни кёлтюралмай, бийче ачуланыб:

– Мен сени терк къурутайым да, – деб, бир уллу резин быргъы бла, кючюн салыб, уралгъаныча, талай кере ургъанды.

Татлы джукъуну теренине кириб баргъан баш иеси

илгениб, секириб тургъанды. Джелтамакъ анга джылы къараб:

– Джукъла джаным, рахат джукъла, сени юсюнде юч чибин ёлюм табды, мен бусагъат абаданыракъ зат алыб келейим, – деб, эшик таба айланнганды.

ГЫРТАМАЙ АЧУЛАННГАНДЫ

Гыртамай психбольницадан къачыб, бугъунур джер излей, эгечине келгенди. Аны табмагъанды. Хоншугъа, тийреге, соргъанды. Тиширыу къайры кетгенинден ала да хапарсыз болгъандыла. Не этерге билмей, эгечине аузу от чагъа:

– Джел къайры урса, бу ары барады – деб, ёрге, энишге чабханды.

ИССИЛИК КЮЙДЮРЕДИ

Кюн бек къыздырады, тегерек иссиди. Хауа джанаргъа тебregenчады. Автобуслар аз джюрюгенлери

себебли, ала тохтаучу джерде, адамла келген транспортха мыллык атадыла. Бюгюн да алай болду. Къатынла, теберишиб, бир-бирине чамлана, автобусха юрюлгендиле.

– Арлагъыракъ бар! Машок. Къуу эмен терекча кенделен сюелиб нек тураса?! – деиди бири.

– Къайры барлыкъма! Аякъ басар джер джокъду. Кёресе да автобус, сохтача, тыкъ-тыкълама къуюлгъанды, – деб, экинчи тиширыу бурулуб баргъан башын, къолу бла, тартыб тюзетгенди.

БИР ДЖАНЫНА СЕКИРГЕНДИ

Уллу оноучула джыйылыб, къарыусузлагъа, онгузлагъа болушургъа кереклисини юсюнден селешгендиле. Бир иннетге сыйыныб, ала талай ашхы затны айтыб, сёзню Чынтыгъа бергендиле.

– Ауругъанлагъа болушур джанындан не тукъум ишни да тындырыкъма! Сёзден психбольницада иги танышларым бардыла, – дегенлей, къайдан эседа Тартар

чыгыб:

– Тюз айтады, ол анда эки джыл бла джарымны джатыб чыкыгъанды деб, – бир джанына секиргенди.

СЮЙЮМЛЮ ЫШАРЫУ

Газетни хапарчысы, Сабырлы, бир алимни юсюнден статья джазыб газетде чыгаргъанды. Бир кюн Сабырлы аны нёгери Джулдузлу бла келе тургъанлай, джолда алим алагъа тюртюлюб къалыб нёгерине:

– Бу джашха бир бек разыма, кеси да билмегенлей, мени юсюмден газетде статья басмалаб ийгенди да, – деб, суйюмлю ышаргъанды.

БАШЫН ЁРГЕ ТУТУБ...

Талгъыр бла Къалгъыр «Жигулийлерине» от алдыралмагъандыла. Джер-джерине къарагъандыла, талай затын чачыб, тинтиб, джангыдан джыйгъандыла.

Алай а, машина ишлерге, джюрюрге унамагъанды. Ала, озуб баргъан нёгерлерин кёрюб:

– Алан, Бекмыр, машинабызны ишлеталмайбыз, сен ангылагъан бла не этерге керекди? – деб, соргъандыла.

Ол кёб сагъыш этмей:

– Чархларын джууугъуз! – деб, башын ёрге тутуб кетгенди.

КЁЛ ЭТГЕНДИ

Тырмылханны ашхыны ауруб, кекирирге кьалгъанды. Аузун кьолу бла кысыб кюрешсе да, ол затны тыялмагъанды. Аны ол ауур болумун кёрген тенгини Гыраны джюреги ауруб:

– Къайгъы этме, Тырмылхан, кёб кыйналлыкъ тюлсе, мени къарт анамы эгечи Джандыу хариб да ёле башлагъан заманында алай эте эди, – деб, кёл этгенди.

МЫДАХ КЪАРАГЪАНДЫ

Учуб баргъан айропланны мотору джукъланыб къалыб, ол энишге эне барыб, тенгизни къыйырына тюшгенди. Суу джагъада ол затны кёрюб тургъан «Къутхарыучула», адамланы къутхаргъандыла. Эки тиширыу юйлерине баргъанларында, алагъа иш къалай болгъаныны юсюнден хапар соргъанларында, Саплюхан агъаргъан бетин сылай:

– О къоюгъуз, къой, сормагъыз, не айтырыкъбыз? – сылтаулу болмагъанлай сабий табханча болдукъ. Самолёт энишге айланнганында эсибизни бир ийдик, суу джагъагъа чыкъгъаныкъда да морхну машиналары сакълаб тура эдиле, – деб, нёгери Баблюханнга мыдах къарагъанды.

ТЮРЛЕНМЕГЕН БАШ

Герилди билимин ёсдюрюр мурат бла баш окъуу заведениеге тюшгенди. Аны бошаб къайтханында юй

бийчеси Гюттю къараб, сынаб туруб:

– А киши, баш какырайынг тургъаныча турады да, – дегенди.

ЗАМАН БОШАЛЫБ КЪАЛГЪАНДЫ

Бир кюн гудучула кърал заведениени ичин тонаргъа оноулашхандыла. Ала, ичине барлыкъгъа:

– Киргенлей, биринчи къарауулну тутуб байла. Андан сора белгиленнген затланы алыб терк чыкъ. Ишни, беш такъыйкъаны ичинде этиб бошаргъа керексе, – дейдиле.

Ол мскямгъа кириб, эшик юсюнде къарауул кърмейди.

– Къайры кетди! – деб, аны излей ары-бери чабады. Сора, чыгъыб келе тургъан, бир адамгъа тюртюлюб къалыб, къарауулну атын айтыб:

– Алан, аны кърмедингми? Къайры кетгенди экен? Табмайма, заманым бошалыб къалады, юч такъыйкъа къалгъанды, – дейди.

– Огъай, кѳрмегенме, – деб, башын булгъай, ол джолуна кетеди.

Гудучу заманын къарауулну излерге ашырыб, не этерге билмей, ишни заманында орнунда турмагъаннга билген аманын къуя, чыгъыб кетгенди.

АУУРЛУКЪ

– Тюнене кече, башымы сеннге бериб, бир иги джукълаб кългъан эдим, – дейди, баш иесине бийче.

– Тохта, тохта, сора сау кюнню аны кѳлтюрюбму айланганма? – Мен, былай ауур нек болама деб тургъанма. Ол ауурлукъ сени башынг болгъанын билмейин, – дейди киши.

СЮЕЛГЕНДИ

Игидинни башы бек ауруб, аны тентиретгенди. Ингир ала ишден келген Джарыкъ, баш иесини халын

билирге излеб:

– Башынг кетдими? – деб, соргъанды.

– Билмейме, эртден бла тура эди, бусагъат къарайым,
– дей, Игидин къолу бла башы таба узала, кюзгюню
аллына сюелгенди.

ГУРТ ТАУУКЪ

Бир къумушчу къатын Джиджау автобусдан тюше
башлаб, сарытюзчю тиширыуну Гыджауну коронка бла
бир джюджегин да къолтукъгъа уруб тебрегенди. Аны
эслеген Балыу:

– Киши джюджеклени къайры алыб бараса? Ёсселе
аланы къалай тыяр акъылынг барды? Бир стемге да
санамай Къумушдан Сары – Тюзге учуб кетерле? – деб,
аны сокъурандырыгъа излегенди. Ол джууабха:

– Къайгъырма, алтыным, мен быллай кёб гурт
чыгъаргъан «тауукъма», – дегенди.

ЧИБИНЛЕ БЛА ТАТЛЫХАН

Бир кесек кьалкыйым деб, орундукъгъа таянган Татлыханны чибинле тынчайыргъа кьоймагъандыла. Бурнуна, кьулагъына, джаягъына, кьолуна кьонуб, аны тынгысын бузгъандыла. Татлыхан эки кёзюн джандырыб:

– Бу чибинлеге бир къара, быладан адам къалай кьутулсун. Меннге джабышхандыла да кьалгъандыла. Юсюмден кыстаялмайма, ойнагъанча, джырлагъанча кёреме. Не эседа кьууанч тыбырлыдыла. Мени кьозугъаннга ушатама быланы, – деб ёрге тургъанды.

– Билемисе алай нек болгъанын, – дейди, кьонакыгъа кирген хоншу тиширыу, Гюльджан. – Сени кьанынг татлы болуб, аны ючюн джабышадыла ала, ансы мени юсюме джангыз бири да кьонмайды да, сеннге тюз атагъандыла Татлыхан деб – дегенди.

СУУ ОРНУНА ШОКОЛАД

– Ий, бир сорайым, сизде уа къалайды? – деб, башлайды сёзюн Гокка, огъары тийреде джашагъан

тиширыугъа Балджанга джууукъ атлаб. Бизни кранда суу къара боялыб, кир тюрсюн алыб чыкыгъанлы талай кюн болады.

– О, кьой сорма, – дейди, Балджан. Краныбыздан тамчы таммай, талай кюн турду. Энди юч кюн болады шоколад чыгыб тургъанлы.

БЕТИН КЪЫЗАРТХАНДЫ

Къагъытны автобусда аякъ тубюнге нек атдынг? Кесинг кёрдюнг да, терезеден конфет тышны быргъаб ийдинг дегенни айтыб, Тюзкиши мыйымы кептиргенин, - деб, Халля олтуруб баргъан Салляны бетин къызартханды.

КЕМСИЗ СЮЙМЕКЛИК

Ханлы бир къызны суйюб, аны юсюнден терен сагъышха киргенди. Ачыуланса да, къызгъан джюрегин

тыялмагъанды. Акъылы, эси, ол масхарагъа тартыб тургъанды. Тёзелмегенинде, кюнлени биринде, суймеклигин ачыкъ этер мурат бла, джел ургъанча, аны аллына чартлаб чыгъыб, не айтыргъа билмей:

– Не болгъанын биялмайма, сени кёрмей туралмайма, – дегенди.

ЧАГЪЫРЛАН

Чагъырлан, кьойнунда «Портвейини» бла, мотоцикли бла джолгъа чыгъады. Ол, шышаны ичиндегин бусагъат ичеригине эси бёлюнюб, джарыкъ суйюннгени бла, мотоциклни ал чархы чунгургъа тюшюб, аны юсюнден учады. Кьойнундагъы «Портвейин» чартлаб чыгъыб, хауада андан эсе алгъа барыб тебрейди. Аны кёрген Чагъырлан, эсин ташламай, шышаны сермеб хауада тутуб, кьолларын ёрге узата, джерге, бурулуб, чёмелтаякъ айланыб, сырты бла тюшгенди. Шышаны сындырмагъанды.

КЕРТИ ДЖУУАБ

Бачхада гардош джыя туруб, Хаплюхан баш иеси Хапалаугъа тарыкъгъанды:

– Сабий заманымда, мен гардошну бек дженгил джыя эдим, юч уллу адамны къазгъанын джангыз кесим джыйыб джетдириб тургъанма. Алай бла, кесек заманнга, саулай бачханы гардошун, къазыб, джыйыб къоя эдик. Энди уа, бир тюрлю болгъанма. Бармакъларым гардошну тутмай тебрегендиле. Кесим да, олтурсам туралмайма, турсам олтуралмайма.

Хапалау, гардошну машокка къуя, ышарыб:

– Не этгин, ариу Хаплюхан, джылла оза, заман бара, бир-бирлени кючлери бир санындан башхасына кёчеди. Сенде къарыуунг тилинге кетгенди да, аны ючюн болуб къалгъанса алай, – деб, ышаргъанды.

ЮЧ ДАГЪАН ТАЙМАЗ

Сёлешген джерде Къарабаш:

– Мени бийчем эм залимлени бириди, – деб,

ушакъгъа къошулгъанды. Джыйылыб тургъанланы ичинден бири, къайгъылы къараб, соргъанды:

– Аны башхаладан незаты артыкъды?

– Ай, юйюнге ашхылыкъ кирлик, сен билмейсе. Ол мени айтханымы эшитмейди ансы, ючден дагъан таймаз дегенлей, сёлешген да этеди, сёлешгенлеге да тынгылайды, дуугара деб, ары-бери барыргъа да заман табады.

АКЪЫЛЛЫДАН ТЕЛИ ЗАУУКЪ

Тау тёппеде ёрге - ёрге секире тургъан Барлакъны кёрюб, бираз сейирсинирек да болуб, Тарлакъ соргъанды:

- Сен кёкге учуб кетерге тебregenсе, нек къанатланганса алай?

- Кюнню тутаргъа излейме.

- Да сора ол джелми болгъанды, аны ууучунга джыяргъа, - дегенди ол.

ТЕРЕН САГЪЫШ

Эки тенг шахарда джангы ачылган бир тюкенни излегендиле. Гырау айтханды:

– Мен аны билеме, ма алайдады. Ары барадыла, алай а кёрмейдиле.

– Огъай, былайда тюлдю. Къайдады да бу сора? Мен аны кёргенме, къаты бла озганча болуб турама. Бир кесекден ол къууанч тыбырлы болуб:

– Тохта! Кёз аллыма келди, ол бир орамны ары къыйырындады. Барыб, анда да табмайдыла.

– Энди билдим, – деб, къычырады Гырау. Ол шахарны кюн чыкыган джанындады. Ала экиси да ары мыллык атадыла. Барсала, анда да джокъ.

– Тоба, тоба, Джырау, да сора мен муну къайда кёргенме? Эшитемисе! Тохта телевизорда рекламада кёрген болурмамы, – деб, сагъыш тенгизге батханды.

ЧИБИННИ ЭНИМИ БАРДЫ

Бир чибин Татламаны тынчлыгын бузуб турганды. Ол, аны юсюне кьонуб, кьулакъ джанында джызылдагъанды. Бийче ачуланыб, аны кьууа барыб, тас этиб кьойгъанды. Сора, джаза тургъан баш иеси Акълыгъа бурулуб:

– Ол чибинни бир кьурут, джанымдан тойдурду, – деб кьоймайды. Акълы андан башын алалмагъанында. ары - бери кьараб, кёб чибинни ичинде кьайсын уругъа билмей, кьатында, терезе тюбюнде, бир чибинни уруб ёлтюреди. Юй бийчеси кёзлерин джандырыб, анга кьычыргъанды:

– Джызылдаб мени кьоймагъан ол тюл эди.

– Да сора ол чибинни эними бар эди, – дегенди Акълы.

БУЗУКЪЛУ

Бир кюн Бузукълу базаргъа барыргъа излеб, танг белги бере, джол джанына чыгъыб, автобус сакълаб

тургъанды. Биринчи келген машинаны тюрлю дыгъырдагъаннга санаб, бузулуб къаллыкъгъа ушатыб, тохтатмагъанды. Экинчи машина келиб кеси тохтагъанды.

– Бу да тапсыз таууш этеди, сынар да, деген оюмну алыб, анга да минмегенди. Ючюнчюню аллын тыйыб, ашыкъ - бушукъ эте олтургъанды. Узакъ бармай, машина тарх-турх этиб, тохтаб къалады. Шофёр не бек кюрешсе да, анга от алдыралмайды. Не болду экен деб, джол джанында таш юсюне олтурады. Ол заманда Бузукълу машинагъа табхан аманын къуя, тюшюб джаяулай кетгенди.

БУЛЧУКЪ СЕЙИРСИННГЕНДИ

Бийче, юйден чыгъыб кетсенг, тышында айланган заманында, алтын гюлюм, – деб, эркелете, мени юсюмден сагъыш этемисе? – деб, баш иесине соргъанды.

– Къара телчикге, – сора эркиши юй бийчесини юсюнден сагъыш этемиди, – деб сейирсиннгенди Булчукъ.

УШАКЪНЫ КЮЧЮ

Дыдай, ашары да иги келмегенлей, ауузланыргъа олтургъанды. Ол заманда, юй бийчеси Джанша анга хапар айтыргъа, сѣлеширге къалады. Дыдай бир мурулдай, бир анга ачыкъ джууаб бере, замаи созулуб кетгенди. Сора бир заманда къараса, тепси юсю суу джуугъанча болуб тура. Ол бийчесине айланыб:

– Сени ушагъынг табакъны ашатды, – дегенди.

КЪАЙГЪЫРГЪАНДЫ

Кюнлени биринде эки тенг, бир - бирлерине тюбеб, тынчлыкъ-эсенлик соргъандыла. Орамда сюелиб сѣлеше тургъанлай, аланы къатлары бла, джолну ортасын алыб, тыш кърал маркалы, бир ариу машина озгъанды. Дирдили ышармыш этиб Дербаннга:

– Алан, ол машина сеники болуб къалса нечик алаMAT боллукъ эди.

– Былайтынмы келлик эдим? – деб, джолну къыйыр

сиремин кӛргюзгенди Дербан.

– Хо, алайтын.

– Да сора, ол хыйсабдан, ташланы ары алайым, келе-келиб чархымы уруб алмайым, – деб, Дербан, кыйгырыб, джолну ариулагъанды.

ЛЫКЪ - ЛЫКЪ

Ынгыр ашхыным ауруйду деб, орамда хоншуланы аякъ юсюне салгъанды. Аны ынгычхагъаны, кычырыкъ - хахайы, ушакъ эте тургъан адамланы сагъайтханды. Ол, кесин джазыкъсындыра тургъанлай, юй бийчеси Татлыхан босагъагъа чыгъыб, орам таба айланыб:

– Джанчыгъым, бери юйге бир кел, бир зат къаб, сууб къалады, – деб, Ынгырны чакъырыб, аллына чара табакъ бла дамлы аш салгъанды.

– Ынгыр, татлы ушхуурну, лыкъ деб джутуб бошагъандан сора, кекирирге къалгъанды. Сора ол юй бийчесине айланыб:

– Кӛремисе, ашхыным сау болса, мен былай

кекиргенми этерик эдим, – деб, биягъы лыкъ-лыкъны бардыра бергенди.

КЪАЙЫН АНАСЫН БЕК СЮЙГЕНДИ

Бир джаш тиширыу, сабий туугъан юйден чыгъыб, гитче балачыгъы бла ата юйюне келгенди. Хоншу тенг кызы Балхан, аны бла ушакъ эте келиб, сорады:

– И, Тинтириу, бир айт, кыйналмай къутулдунгму?

– Сен алай ангыла, мен суймеген бир адам барды да, ол да къайын анамды, аллай бир кыйналыб табхан джашын меннге бергени ючюн, аны аякъларын джаларча болгъан эдим, – дегенди, Тинтириу.

ДЖЮЛЮНМЕГЕН ДЖЕЛКЕ

Джандыу бир джолда, уллу джыйылыугъа барлыкъ болуб, юй бийчесине, кесини джелкесин джюлютгенди. Ол кече джукълаб тургъанлай, джыйылыуда селеше

туруб, чачы узун болуб кѳргенди. Сора, уяныб кьалыб, юй бийчесине кьутургьанды:

– Мен сеннге не айтхан эдим, джелкеми нек джюлюмегенсе?

Гьтдайны беги агьара:

– Тюшюнгде джелкенг ёсген эсе, мени анда не терслигим барды, – дегенди.

БОЛУШЛУКЪ ТЫЙЫНШЛЫ ТЮЛДЮ

Мамырай бла Джамырай элде кьарыусуз джашагьанлагьа болушур муратда, аланы тизмин айта келиб, Джубурайгьа джетгендиле.

– Ол иги адамды, кеси кьыйыны бла джашагьаны себебли, халы алай аламат тюлдю ансы, – дегенди Мамырай.

– О, кьой-кьой шохум, кесинги бош кьыйнайса, – деб башлайды сѳзюн Джамырай. – Мен сеннге кертисин айтайым, ол эки кѳзню бирин кьоймагьан бирди. Анга не кече. не кюн гохтау джокьду, табханын этиб айланады. Бусагьатда аны сыртына тюк чыгьыб турады.

ИЙНАНМАКЪЛЫКЪ ХОРЛАГЪАНДЫ

Бир кече, оту джана тургъан къазанны тегерегин алгъан, талай джаш хапар айтыша тургъандыла. Сора аланы бири, узакъ болмай тынгылаб тургъан биреуге, чам этерге излеб айтханды:

– Алан, Тюзджан, къонакъ болсанг да, бир сорайым:
– Игилик этгенни суймейин, шайтан балачыкъ тирилтир ючюн, анга джабышыб къалады, – дейдиле. Сен ашхы адамланы бирисе, андан къоркъмаймыса?

Тюзджан хыликкерек да этиб:

– Атасыны аман кёзюне учурайым, эталлыгъын аямасын меннге, – деб, джууаб бергенди.

ДЖЮРЕКНИ ИЗЛЕМИ

Джукълу кирпич къысаргъа орундукъгъа таяннганды. Олсагъатлай юй бийчеси Гыджай аны уятыр къайгъыгъа кириб:

– Бери тур, отун джар, печге салыргъа джукъ

джокъду, кеч болуб барады, бир къабарыкъ этейим, – дегенди.

– Тохта, тохта, сабырчыкъ эт, бусагъатда джатханма, кёзлерим кетиб турадыла.

– Алай къуджур нек этесе, ай юйюнге, уян энди. Аз къалкъыдынг эседа, ары кетиб, къайтдынг бери, боллукъду джукълагъанынг.

– Бир кесек къойсанг а, бир сейирлик тиширыугъа тюбеб ушакъ эте тура эдим.

– Тюнюнге да аладан башха сагъышынг джокъ эди, энди тюшюнге да къоймаймы башладыла, – деб тюрленгенди Гыджай.

ТАРЫГЪЫУ

Заманнга кёре джашауу дегенлей, бир кёзюуде адамла такъыр джашагъандыла. Узакъ таулу элде машина къоллу къуру Сомлуду. Къалгъанла базаргъа барлыкъ болсала, анга тилекчи болгъандыла. Ол, сабыр элчи, хоншуланы, башхаланы да ишлерин этиб тургъанды.

Къургъакъ сѣзню джюрютмегенди. Заман бара, кюнлени биринде танышына, Чыкълыгъа былай айтыб тарыкъгъанды:

- Алан, болумум осалдан - осал болуб барады.

- Бир хатанг джокъду тенгим, оюмсузладан керисе.

Сенде хылеулюк, гѣбеллик, джалкъаулуку джокъду. Сары ильяхинлей, учханлай тураса.

- Кюрен тартыб къаралгъанча, бир заранлы кючге батыб барама. Адамла ал кюнюнден, тамбла базаргъа бир элт марджа, деб тилейдиле.

- Хо, элтirme деб, кечени - кече узуну, джукълаб къалырма деген сагъышда, кѣз къысмай турамада, танг атар заманда джукълайма да къалама.

САЙЛАМАЛА

Эртденнгиде Джурлу автобус бла кетиб бара тургъанлай, терезеден къараб, кюн сайын джыйылыучу джерлерине чыгъыб тургъан бир къауум адамны кѣргенди.

Джашланы бетлери агъарыб, бурун учлары кьаралыб, кёзлери артларына кетгенча теренден мыдах кьарай, ала тегерекни аулайдыла. Хар ётгенни ычхындырмай, таныш излейдиле. Джурлу алагъа кьараб туруб, кьатындагъына:

- Кёремисе сайламала чыгыб турадыла, - дейди.

Сайламала – ичгиге башларына нохта салдыргъанладыла.

ДЫЛДЫ БЛА МЕРЕКЕ

Къыш келе башлагъанды. Сууукъ жерни кьабырчакъландырады. Джетмиш джыл толгъан Дылды бачхада тереклени юслеринде кьалгъан кёгетлени джыяр мурат бла бутакъланы силкиндиреди.

– Нек этдинг алай? Кёремисе аны ол ишин, – деб, кычырады баш несине Мереке. – Кертмелени кьагъыб, хантус ийислерин чыгъарыб кьойдунг да, терекни юсюнде турсала, акъыртын-акъыртын алыб кьаба

турлукъ эдик. Къаллай хата садынг сен. Аланы алай этерге мен кёрмеими тура эдим. Тоба-тоба шо ол ишге бир къара. Оу, мен хариб, келиб юйню бу джанына мени алма терегиме да къараб айланады. Кет алайдан! Аны да къагъыб къояр да, – деб, терен къайгъыгъа киргенди.

КЁЛЮН БИЛДИРГЕНДИ

Республиканы радиосунда ишлеген биреулен радио бериулени бериб ёрге тургъанында, аны сакълаб тургъан тиширыуу:

– А киши, сен не бек джаншакъ эдинг, – деб, гурушха этгенди.

ДЖАРЫКЪ ЫШАРЫУ

Биреу, танышына джангы саллыкъ юйюню фундаментин кёргюзюб:

– Кёремисе аны, энди кёбю къалмагъанды,

къабыргъаларын сюеб, башын джаба эсем, юйюмю ичине ток чыбыкъланы сеннге тартдырлыкъма, – дегенди. Ол сагъыш этиб туруб:

– Ол кёзюуде заманым болмай къалыргъа боллукъду, кел, бусагъатда таргайыкъ да къояйыкъ, къабыргъаларын артда сала туурса, – деб ышаргъанды.

ДЖИТИНИ ОЮМУ

Дуппукъ улу биреуню юсюнден нёгерине тарыкъгъанды:

– Алан, ол адам сёзлери бла мени кесиб бошады.

– Томурау болуб, аны алына кёндеден туруб нек турса? – дегенди Джити.

БУЙРУКЪНУ ТОЛТУРА

Чокъуракъ, баш иесине Токъурагъа:

– Базаргъа къайтыб, джюнден этилген чындайла ала кел! – деб, буйрукъ бергенди.

– Киши айлана, джурюй ишин, джумушун эте, базаргъа адамла чачылыр заманнга джумулуб джетгенди. Чындайла, ол заман да да, иги кесек болгъандыла. Къайсында тохтаргъа билмей, кёк эсе бёрю тюкден этилгенди, дей, къолунда уллу хызени бла, бара-барыб, бир ариу тиширыуну къатында тохтайды.

Джарыкъ, аны хызенинден кёзюн алмай:

– Ий, джаным, къурманынг болайым, чындайламы аллыкъса? Ма, кёремисе, барыда бирча игиледиле. Таза джюнден этилгендиле. Бютеулей къуру беш джюздюле. Барын да алда къой, къууанчынга барайым. Юйде иги эшикге чыкъса, эшикде иги юйге кирир дегенлей, къууанныкъса, – деб, ышарады.

Токъур эрнин чюйюре, биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз, ангылайбыз, дей, онушар тигилген чындайланы ёрге – энишге буруб къарай, ары – бери быргъаб, башлары тюблерине айландырады. Созулгъан чыбыкъча, эки ингичге чындайны алыб, артмагъына атыб, алайдан тютюнлетеди.

Джарыкъ асыры сейирсингенден бети агъара, хоншусуна Малягъа:

– Тоба, тоба, кёрдюнгмю аны этгенин! Кеси тенгли бир хызенни алыб келиб, ичине эки чындай атыб кетгенин. Къара терге тюшюб, сайлаб кюрешгенин эследингми? Джашауунда ол къыз да сайлагъан болмаз алай.

АЧЫТИЛНИ СЁЗЮН ЭТЕ

– О, къой, къой, аны несин сораса, ол терсейгенлени бириди. Бир затны юсюне да талайны къошуб, джыланнга уу берген кеселекгеча, адамланы бир-бирине джау этиб айланады. Башыбызны мындан алалмай къалдыкъ, – деб, Токъайдан, Джамай озуб баргъан бир джолоучугъа тарыкъгъанды.

– Мен аны бусагъат сёз къабчыгъын джыртайым да.

– Хай, хай, хай, ол загны аузунгдан чыгъарыб да айтма. Сакъ анасы джыламаз дегенлей, андан кенгде бол, кесинги сакъла. Джанынг саулай чайнамай джутарыкъды. Ол, аузунда ит ёлген бирди, – деб, аны хатадан тыйгъанды.

ДЖЕЛЛИНИ ХАПАРЫ

Джылы кюн ныгышда бир къауум адам хапар айтыб, бир-бири кезюн ача тургъанды. Алайгъа Джелли деген бир киши баргъанды. Сёз анга джетгенинде, ол тенгизни теренинде аскер базада аскер къуллугъун къалай бардыргъанын хапарлай келиб, кюнлени биринде суу тубюнде джюрюген къайыкъ бла эркинликсиз, кеси суйгенича, базадан чыгыб кетгенин айтханды. Ол теренде сууну джырыб бара тургъанлай къайыкъны мотору джукъланыб къалады, адамла къаигъырыракъ да болуб, ёрге туруб:

– Не болдунг да, аллай моторланы компьютер системалары барды, дейдиле? Къалай этдинг? – деб, сорадыла.

– Не боллукъ эдим болуб, дейди ол, къайыкъны арт джанын бир мийик толкъуннга миндириб, анга тебертдириб от алдырыб кетдим, – деб, ууакъ – ууакъ ышара алайдан джанларгъа ашыкъгъанды.

БЫЛАЙДЫ АКЪЫЛЫ

Гелли деген бир поэт, менден акъыллы, менден фахмулу, менден ариу поэт джокъду! – деб, кеси - кесин ийнандырыб бошагъанды. Энди анга башхаланы ийнандырыр ючюн, тохтаусуз хаман кесин махтагъанлай джашайды. Аны айтханлай, чертгенлей, тобукъдан силдегенлей, бир къауумла унутуб къоярла, неда иги эшитмей къалырла деб къоркъгъанлай турады, деб, Билди танышындан Тилди нѳгерине тарыкъгъанды.

АЧЫКЪ КЪЫЧЫРЫКЪ

Тылды деген бир таулу киши асыры бек эрингенден къымылдаргъа суюмей джатханды. Чибинле да бетине къонуб, ол кюнню-кюн узуну хурулдагъанды. Заман ашхамдан оза башлагъанында юй бийчеси Булбулджан анга:

– Ёрге турсанг а, бир зат къабаренг, – дегенди.
– Джукълама къой, къулакъларымы сансытма! – деб,

кычыргъанды ол.

– Сууб кылады. Аша да, андан сора джатарса, – деб, Булбулджан кыоймай аны орундукъдан тартыб тургъузгъанды.

– Не кыыйлыкъды бу, адам сюйгени чакълы бир джукъларгъа мадар табмайды, – деб, мурулдай, тепси джанына олтургъанды. Кысылгъан кёзлерин кючден ача, аш юйге кирге юй бийчесине:

– Кёзлерими ачалмайма, кыулакъларым да тюшюб барадыла, – деб, кычыргъанды.

ТОЙДУРУРГЪА ИЗЛЕБ

Гыжай баш иесине:

– Ач болуб тураса, аша, – деб, кыоймай топпа-толу гоппаны урдургъанды. Аны ызындан да талай зат кыабханындан сора, кыарнындан тутта, ол юй бийчесине:

– Бир тохта, ашатханны кыой меннге, кыарным ачыгъан этеди. Кеси да созулуб барады, – дегенди. Тиширыуу:

– Оу мен хариб, эртде заманда ачдан къарынлары кёбюб ёлгенле болгъандыла, сен да алай болуб къалырса да, – деб, дагъыда уллу табакъ бла бир ашны ашатханды. Кишини къарны чанчыб, ол тёзалмай бир джанына, орундукугъа аугъанды. Аны эслеген Гыжай олтуруб тургъан джеринден секириб туруб:

– Мен сениге айтхан эдим да, аша, – деб, дей аны аузуна чара табакъ бла бир айранны къуяргъа чабханды.

ГЫЛ ТЮШЕРИН ИЗЛЕГЕНДИ

Кюнлю кърал кзулукъда ишлеиди. Ол айлыкъ джалын алгъан сагъатда джюз сомлукъланы арасында бир тюменлик да болады. Аны кассирни столуна салады.

– Меннгеми бересе? – дейди, Айсурат.

– Хо, – деб, джууаб къайтарады Кюнлю.

– Хар айлыкъ джалынгы алгъанынг сайын, тюменлигинг болса, меннге берибми турлукъса?

– Хо.

– Элесе келир айлыгъынгы кзуру он сомлукъладан берирме, – дейди кассир.

КЪУЛАКЪ ДЖАНАД

Юй бийчеси джаза тургъан эркишисине:

– Кел да бир джукъ аша, – дей туруб, барыб тепсиге кеси олтургъанды. Сабырлы ишин бошаб, ойнай-ойнай джашыртын барыб, бийчени къулагъындан тартханды.

– Нек тартдынг къулагъымдан? Ачытдынг, ууу, джаныб барады. Къалай осал кишисе сен.

– Мен сеннге ариучукъса, – деген эдим да.

– Демегенсе, десенг, сора мени къулагъым алаймы къызарыкъ эди, – дейди Айсурат.

ДЖУКЪУЛУ КЪЫЙНАЛГЪАНДЫ

Джукълай, уяна, къымылдаргъа эриниб тургъан Джукъулу, бир кёзюн аз ача келиб, арлакъда орундукъда джатыб тургъан Тюшлюге:

– Ёрге тур, бетинг бир тюрлю болгъанды, кёбюб, бурнунгдан къараб, – деб къыйналгъанды.

КЪУЛАКЪГЪА СЕКИРГЕНДИ

Эртденнгиде эки къарт, Баулам бла Хаулам тауну этегинде олтуруб ушакъ эте тургъанлай, Кюлбаш, келиб, ала бла джылы саламлашханды.

– Салам алейкум.

– Алейкум салам – деб, къартланы бири:

– Сакъалынгы нек джюлюмей айланаса?! Атанг сау шойду да, – дегенди.

– Ургъуйла къабадыла.

– Нее!

– Ургъуйла къабадыла.

Къарт гулоч таягъын да алыб, итден туугъан ит, деб, уруша, ёрге тургъанлай, джаш сакъалындан тутуб къулакъгъа секиргенди.

КЪУУГЪУН ЭТГЕНДИ

Къач заманда автобусада, бир тиширыу, Джандыу джангы джетген гардошну къабугъун, капрон чындай бла тынч къалай кетерирге боллугъун башхалагъа айта

келгенди. Анга тынгылагъан адамланы араларында, аны айтханына эс ийиген бир эркиши Гырдау терен сагъыш этгенди. Ол юйюне келгенинде:

– Къатын, капрон чындайларынгы бери чыгъар, – деб, юй бийчесине къуугъун салгъанды.

– Тиширыу чындайланы не этериксе? Шашыбмы айланаса, – дейди Балджан.

– Гардош ариуларгъа юреннгенме, сени да юретеим, – деб, чындайланы алыб бачхагъа киргенди.

ТИЛ БЛА БАШ

Бийчехан базарда ары – бериле ала, айлана - айлана тууар эт сатылгъан джерге джетгенди. Ариу хаты бла ол хоншу тиширыугъа сёз бермей сёлеше, тиллеге джетиб тохтагъанды. Сюеги болмагъан таза эт излеб, тууарны къалайын алыргъа билмей, баш иеси Акъылманнга сотовый телефон бла сёлешиб, сагъат джарымны башха хапарланы айтхандан сора, нек этгени эсине тюшюб, соргъанды:

– Ий джанынга болайым, унутуб кьоя эдим, эт сатылгъан джердеме, къаллайын сайларгъа билмейме. Бир алапат тилле сатыла турадыла, аладан алырмем, тил алайыммы?

– Огъай, огъай, бир да, эки да айтма. Тели турса той бузар, дегенлей этме. Баш ал. Сени тилинг он адамгъа да джетерикди. Башынга уа керекди. Къайтарыб айтама, баш ал! – дегенди.

АХСЫНЫУ

Хангерий деген бир таулуну къулакълары ауруб, бителиб, шууулдаргъа къалгъандыла. Юй бийчесини эринлирени къымылдагъанларын кѳрген болмаса, не айтханын эшитмегенди. Экинчи кюн, врачха барыб, къулакъларын джуудуруб, дарман джакъдырыб къайтханды. Юй бийчеси Саплюхан анга къараб:

– А киши, не аман боду къулакъларынгы тазалатыб келгенинг, иги эшитмеген сагъатынгда, бетинге къараб, талай кере аман айтыб, кѳлюмю къандырыб, ох деб тура эдим, – деб ахсыннганды.

КЕСИН ДЖУЛДУЗГЪА САНАГЪАНДЫ

Газетни хапарчысы, бир къауум поэтни, джазыучуну махтаб газетде статья басмалагъанды. Ол газетни къуллукъчулары, планёркада газетни бетлерине чыкъгъан материалланы магъаналыкъларын сюзген сагъатда, аладан экеулен ол статьягъа илинедиле.

– Къайсы джигит джазгъанды муну, сора адамны алай махтаргъа боламыды? Кеслерине да, дунягъа белгили закийле дегенди, – дейдиле. Махталгъанланы бири алайда олтуруб тургъанды. Нёгерлерини сёлешгенлерин джаратмай:

– Башхаланы билмейме, мени юсюмден айтханы уа тюздю, – дейди ол.

ХАРМАЛИЙНИ ОНОУУ

Джармал, ачыуланыб табхан аманын къуя, бачхада тешиклени бир битей, бир къаза, къызыу кюрешеди. Кюреги, хаман бош джерге кириб, тёбеледен гардош

чыкьмай кьалады. Ол алай эте тургъанлай, кьабыргъа хоншусу Хармалий кириб келеди. Джармалны кефи кьолай болмагъанын кёрюб, аны кёлюн кёлтюрюм муратда, джумушакъ тилде сорады:

– Сен хаман ишлеб тургъан берекетли, огъурлу адамса, бюгюн а не эседа хыны кёрюнесе, аны чуруму недеди?

– Къой, къой сорма, быладан башымы кьалай алыргъа билмейме. Бир уллу талгъыр чычханла келгендиле да, бачханы джер - джерин тешик этиб, гардошну, нартюхню, быхыны, чюгюндюрню джокъ этиб барадыла. Битимим чукъаргъанды.

Бачханы аякъ джанында бош джерни джумушакъ этерге излеб, кьазыб тебрегенлей, джерни тюрюнде этилген чунгурлада айырылыб кьююлгъан бир мазаллы гардошла чыгъыб башладыла. Аланы барында джыйгъанымда алты машок болду. Анга биринчи сейирсиндим, экинчи, меннге хайыр тюрюшдю деб, кьюуандым. Андан бери кёб болмайды. Аны кьайдан чыкьгъанын бюгюн ангыладым. Бир гардош кьазыб кёрейим деб, бачхагъа кирсем, джукъ да джокъ.

Ууагъындан сора, баразалада гардош къалмагъанды. Ол, кечеги джаныуарла ташыб алайгъа къышларына азыкъ джыйыб тургъандыла.

– Аны оноун тынч этерге боллукъду.

– Къалай?

– Сен урлукъ салгъан заманда алагъа айырыб башха сал.

– Да ала, табсашарла, тоя билмейдиле.

ТАНЫШЛЫКЪ

Бир таулу ауруб больницагъа тюшеди. Аны кёре атланган бир къауум адам, джолда ушакъ эте, машинада чайкъала барадыла. Сора аланы бири Таламишь:

– Ол къуру бир тиширыу бла мы джашайды? – деб, сорады. Экинчиси, Джаламишь:

– Алай деген неди? – деб, бетин къызартады. Аны къатындагъы Джезгора:

– Ауругъан юч кере юйдегиленигенди. Артда ючюнчюсюн къоюб, экинчи къатынын ызына алгъанды, –

дейди. Ала джылы ышарыб:

– Да сора ол да кесибизденди десенг а, дженгил бара кир ары, бир джукъ болуб кълмасын, деб шофёргъа бир аууздан кычыргъандыла...

ДЕКАННЫ ДЖАРСЫУУ

Университетни мюлк джанындан проректору тарих факультетни базыкъ деканыны кабинетине кириб, тегерегине къараб, ичинде хапджюкню джукъарылгъаннга ушатыб:

– Алан, кабинетинг эркин болгъанча кёрюнеди столунгуму чыгъаргъанса? – деб сорады.

– Огъай, азгъан этгенме, – дейди декан.

КЪОЙЧУНУ ДЖУУАБЫ

Дабидинни хоншусу Рахатлы джашаууну къыркъ джылын малда ишлегенди. Сынамлы адам кечесин,

кюнюн кьошда ашыргъанды. Ол заманлада телевизор, радио болмагъанды. Къолда, китаб, газет да аз джюрюгенди. Ол себебден, адамла асламысына бир-бирине хапар айта, чам - накъырда эте джашагъандыла. Хылеулюгю, джалкъаулугъу болмагъан таджал адамны джаны маллары бла бир болады. Иги кьойчу чабырын тюз тешгенлей тындырыр, дегенлей, ол малланы тиллерин ангылай, биргелерине айлана, чарпыудан, джанлыдан кенгде тутады. Джазны ариу кёзюуюнде, джайны гелеулеринде, къачны алысынында, къышны къауданында аны кьойлары бла кьозулары керпеслениб отлайдыла.

Кюнлени биринде, шоркъулдаб баргъан чокъуракъ сууну къатында, айныгъан маллары джоппу - джоппу болуб иссилей, Рахатлы да араларында джатыб теке къалкъыу эте тургъанлай, бир малчы алайтын джол бла озуб бара ат юсюнден:

– Не эте тураса? Къалайды халынг? – деб, къычырыб соргъанды.

– Джокъду бир хатам, ыйыгына эки кере мангырай башлагъанма, – деб, джууаб къайтаргъанды кьойчу...

ЧАБАКЪЧЫ

Накбырда, чам эте, бир кѡауум адам кѡызыу саркѡгъан уллу сууда чабакъ тута тургъандыла. Аланы бирлери суу баргъан джаны таба атлаб тебрейди. Ол, Кѡобаннга джити кѡарай, аны бла бирге джюрюшюн кѡызыу эте, кѡз туурадан ташая башлайды. Нѡгерлерини бири аны эслеб:

– Тохта! Кѡайры кетиб бараса? Неди муратынг, кесинг да энишге нек джол салгъанса? – деб, кѡычырады. Кетиб баргъан чабакъчы ызына айланыб:

– Биз да бурнубуз бла суу ичмейбиз, не этгенибизни билебиз. Чабакъ тутаргъа барама.

– Да сора былайда тут, узакъгъа нек атланаса?

– Огъай, чабакъла суу бла барадыла. Кѡобан кѡуюлгъан джерге джетсем, ала анда толуб, мени сакълаб турадыла, – деб, ол суу ызын энишге гузабаланады.

МАХТАНЧАКЪЛА

Ючеулен, бийчелерин махтай, аланы юслеринден омакъ сѣлеше, олтуруб ушакъны джасай тургъандыла. Биринчи:

– Мени бийчем кече болса, саулай джерни юсюн джарытады. Юйде чыракъ джандырыб, токга ачха тѣлеб кыйналмайбыз. Андан тѣгюлген нюр джарыкъ артыгъы бла джетеди. Ол, толгъан Айчады.

Экинчи:

– Меникн уа, джайгъы Кюнча, алайды. Андан ургъан иссилнк юйню ичинде, арбазда джатма тюбюнде хауаны температурасын кѣлтюреди. Юйюбюзде джылыу берген системабыз, чоюнубуз джокъду. Аны уллу джылыуундан, терлеб, кыш терезелени кенгине ачыб джашайбыз.

Ала, тынгылаб тургъан ючюнчю нѣгерлерине айланыб:

– Сен нек джукъ айтмайса, огъесе аузунгда къуут джуммагъынгмы барды? Тиширыуунгу юсюнден бир – эки – ич сѣз айт! – деб, къадаладыла.

Къайдам, не айтайым:

– Мени бийчем ышарса, ханс болмагъан джерде гюлле чагъадыла, – дегенди.

ЧАМЧЫГЪА ДЖУУАБ

Биреу тенгине чам этеди:

– Алан, суубаш, не этесе? Къалайды джашауунг?

– Джокъду бир хатам, башларында суулары бошалыб, акъыллары къургъакъсыгъанлагъа суу береме. Онгузгъа болушхан сууабды, дейдиле. Игилик этиу ишле бла кюрешеме. Сени халынг а къалайды? Бир – бирде сууунг тауусулуб къалыб, башынгдан джарсыгъанынгы эшитгенме. Сен мени узакъ адамым тюлсе, тартынмада айта тур, акъыл керегинги мен баджарлыкъма, – деб, ышарыб къарагъанды чамчыгъа.

БЁРЮЛЕ БЛА КЕЛИШИУ

– Тынгылагъыз, бир сейир хапар айтайым. Сиз ийнанмазгъа да болурсуз, алай болса да кёргеними

айгъакълайым – дейди биреу халкъны кесине къаратыб.
Джыйылгъанла эслерин анга недиле.

– Мен, бир арба атха мнииб, кече тюшден озуб,
Гошаякъ Сыртдан элге тюшюб келе эдим. Толгъан Ай
джерни, кюндюзча, джарыта эди. Тёгерегиме, кечеге
ариулукъгъа къарай келе тургъанлай, Акъ Къаяны
тюбюнде бир къой къошдан узакъ болмай, джолну
джанында эки уллу бёрюню кёреме. Ары – бери
айланырча башха джол джокъ эди да, алайтын келеме.
Алагъа джетгенимде, чабарла деб, къоркъгъандан, эсиме
орайда тюшюб, аны кычыралгъанымы – кычырыб
джырлай, къатлары бла озуб барама.

– Сора уа, бёрюле сансыз этибми къойдула? – деб,
сорадыла кёбле.

– Огъай, акъыртын ызыма айланыб къарагъанымда,
ала да, тепсерге кюреше тура эдиле, – дейди хапарчы.

Аны ючюн айта болурла адамны урмагъан джылан
минг джылны джашасын, деб.

ХАЛКЪДА ДЖЮРЮГЕН

ЧАМ ХАПАРЛА

ШИНДИГИН КЪОРУУЛАГЪАНДЫ

Экеулен джолда кетиб бара, ишчи миллет, иш орунларында табыкъ къуралмагъаны себебли, къара ишде бек къыйналгъанларыны юсюнден хапар айта тургъандыла.

– Тамадалагъа уа не стем, ала къыйналмайдыла. Аргыкъсыз да бизни совхозну директору, – дегенди бири. Озуб бара, ол сёзню эшитген биреу бери айланыб:

– Ай – хай да, андан бек къыйналгъан да джокъду. Ол джумушакъ, кенг шиндикге олтуруб, уллу къарнын кёлтюрюб ёрге туралмай къаллай азаб чегеди. Тохта, анга Тотурукъну этгенин эшитгенмисиз?

– Огъай, не болгъанды?

– Болуб а, не боллукъду, ишден къысталыргъа аз къалгъанды хадауус.

– Къой-къой ай юйюнге.

– Керти айтама. – Мындан алда ол эки негери бла

директорну кабинетини аллында тургъанды.

– Сора уа, ала анга не хата этгендиле?

– Директор кабинетинден эшикге чыкыгъанлай, энди кетди деген болур эди, Тотурукъ кзурумазлыкъ, кбоймай нёгерлерин кабинетге кийиргенди.

– Тобастаа! Сейфинден хар кимден алгъан улхучугъун тютюнлетиргеми тебретиле экен.

– Огъай, болум алай тюл эди. Тотурукъ эки нёгерин да стол джанында эки шиндикге олтуртуб, кеси да директорну джумушакъ креслосунда сыртындан тюшюб, аякъларын да стол юсюне салыб, тегерегине къараб, зауукълана тургъанды.

– Андан арысы уа, дженгилирек айт.

– Директор ызына къайтхандыда кългъанды.

– Къалай, ала ол болумда тургъанлай, тюз юслерине кирибми кългъанды?

– Хо!

– Бай, бай, бай, джарлы джашладан бошаргъа тебрегенди. – Андан арысы уа къалай болду?

– Болуб а не боллукъду, Тотурукъгъа аузуна келген аманны къуйду.

– Мен ёрге турганлай, орнума олтурургъа хазырмы тура эдинг, ма алайсыз сиз. Биригизге да ышаныргъа боллукъ тюлдю. Барыгъыз да бир иннетлисиз, кёзюме затха кёрюнме, терк заявление джазыб бу джуртладан думп, тас, бол, дегенди.

– Къалганла уа не болдула?

– Директор, эки кёзюнден от чартлата, Тотурукъ харибге тамагъын бошлагъан сагъатда, биз акъыртын чыгъыб кетген эдик. Андан бери кёзюне тюртиолмегенбиз, джанлаб джюрюйбюз, деб, тегерегине сескекли къарагъанды.

БОРЧУН ТОЛТУРГЪАНДЫ

Къарачай шахарда ючеулен «Кавказ» деген тюкенини къагына баргъандыла. Тилдини, Гилдиге бир борчу болуб къалган эди да, Гилди аны эсине тюшюрюб:

– Сен ол борчну къачан тындырлыкъса? Бизге бир тепси къуарма деген эдинг да, – дейди.

– Ой сен сау къалгъын, аны бусагъат къыйышдырыб

къояйым да сиз былай туругъуз! – деб, «Кавказ» тюкеннге кириб кетеди. Эки нёгери беш джудузлу коньяк келеди деб, къууанчха батадыла. Ол, къагъытха чырмалыб тургъан бир шышаны алыб чыгъады. Ала, ючюсю да, джолну ары джанына атлаб, «Молочный» кафеге киредиле. Бир-бири аллына чаба чырмалгъанны ачыб къарасала, – «Портвейн». Аланы бетлери агъара анга къараб:

– Мындан такъыл бирзат джокъму эди, – дейдиле. Ол заманда андан учуз чагъыр джокъ эди да, аны ючюн алгъанды аны ол. Тилди башын къалай алыргъа билмей:

– Бир къабарыкъ алыб келейим, – дейди да, биягъы тюкеннге чабыб кетеди. Мычымайын, ызына гаккыла алыб къайтады. «Гюттю юсюне къалач» дегенлей этеди. Кюнлю ол артыкълыкъгъа тёзалмай:

– Тилди, тауукъ джокъму эди, огъессе бу гаккыланы табханлай тауукъла къырылыбмы къалдыла?! – дегенди.

БАРГЪАН СУУГЪА, ДЖАЛГЪАН СУУ

Узакъ тау элде Гомалай деб бир киши джашагъанды. Ол, халал, джумушакъ адам болса да, шайтан суучукъдан гартыргъа бек суйгенди. Аны ючюн болур эди, аллай кёзююнде, ол хадауус, юйюнден аджашыргъа, терсейирге ёч болгъанды, Аны, ол халисин иги билген, юй бийчеси Джумушакъ, богъан къарыуун да салыб, баш несин ичгиден тыяргъа кюрешиб тургъанды. Талай кюнню джапындан суйген затындан айырылыб гургъан Гомалай, къургъакъсыгъан тамагъын джибитирге излеб, мадар-гакъал эте сагъышланады. Сора, ол эрлай джууукъларын, тенглерин джыйыб, уллу байрам къурайды. Ашау-ичиу, ойнау-кюлюу кечге дери созулады. Кече арасында джыйылгъанла къууанчны тамамлай, юйлерине кетерге излеб, эшикге чыгъыб башлагъан заманда, Гомалай да ала бла атланады. Тартханчыгъы дженгиб тентиресе да, къонакъланы ашырыб узакъ кете тебрейди. Аны эслеген Джумушакъ, юй тамадасыны узайырыгъын ангылаб:

– Гомалайчыкъ, бери къайт, сен а къайры кетиб

бараса? – деб, татлы ауазы бла джумушакъ кычырады.

Ол ызына айланыб, тили чала:

– Бир да, эки да айтма, эгечим. Мен хар баргъан джеримде къала айлансам, бюгюннге дери баш туталмаз эдим, – деб, кетиб баргъанлагъа къошулгъанды.

ДЖЫЛЫН ЭСГЕРТГЕНДИ

Бир джолда эки къарт адам, Солум бла Дамлы, биченликлерине къараргъа джаяулай Къая – Тюбюне атлангандыла. Ала, шоркъулдаб баргъан кёзлеу сууланы джырларына тынгылай, хапарлаша, кызыууракъ баргъандыла. Солум дженгил-дженгил тохтай:

– Къарт бабас, къайры учаса, солуй бар, шайтанынга таш байла дейди.

– Солум, – не болгъанды, кыйнагъан загынгмы барды?

– Огъай, бир хатам джокъду.

– Да сора, тенгим, ёгюзюнг къарт болгъанды, – дейди Дамлы.

ИГИ ДЖАШ БОЛА БАШЛАГЪАНДЫ

Бир тиширыу Черкесскеге эгечине барыб, аны биргесине алыб, эки джашчыгъын да кюёуге кююуб, базаргъа терк джетиб къайтайыкъ, былай сабийлеге бир къарай тур, деб, кетедиле ала. Кесини эки баласы да алагъа кюшулуб, ойнай-ойнай туруб, арада дауур ачадыла. Огъурлу, ортагъа кире башлаб, дагъыда, сабий сабийге хуна тешикди, дейдиле, ала бир-бирин ангыларла, деген оюмда кесини ишин этеди. Сабийле бекден-бек кызыб, юнню ичиндеги затланы башларын, тюблерине айландырыб, богъанны къатышдырадыла. Огъурлу сабийлени сериюуюн этер муратда:

– Алай нек этесиз, ариу ойнагъыз! – деб, хыны ауаз бла айтады.

Сабийле олсагъатлай кым-тым боладыла. Бир мюйюшге кысылыб, не селешмей, не кымылдамай къаладыла. Ол сокъураныб, бош кыджырадым, сабий сабийлигин этеди, деб, барыб тюкенден оюнчакъла алыб келиб, алагъа береди. Гитчечикле биягъынлаи кюуанч тыбырлы болуб, ойнаб тебрейдиле. Бир бёлек замандан

эгечле базардан къайтадыла. Мамурхан:

– Къыйнадыла болурла сени бу къылыкълыла, – деб, сабийлерин алыб юйюне кетеди. Джалда келе алагъа:

– Не эте турдугъуз? – деб, соралы.

– Ойнадыкъ! – дейдиле, экиси да бир аууздан.

– Кюеу а, къалайды, не эте эди.

Юч джыл болгъан джашчыкъ:

– Ол да иги джаш бола башлагъанды, – дейди.

МАЛ ДОХТУР

Совет Союзну заманында фахмулу ветеринар врач бир белгили таулу усталыгъыны юсю бла ишлегенди. Адамла аны бек суйгендиле. Джарыкъ кёллю, кенг джюрекли, чомарт адам, кёблеге, къолундан келгенича, джарагъанлай тургъанды. Артыкъсыз да бек, аны къойчула сыйлагъандыла.

Тау джайлыкъллада кютюлген къой сюрюулеге, ай сайын барыб, къараб, ёлген болса акт этгенди. Къойчула анга разы болгъандыла. Ол къой эсенг, ёзенни бери

джанындан, ары джанындагы кьойчугъа:

– Ёлген малынг бармыды? – деб, кычырыб, аны айтханын эшитмесе, мындан кьонгурау ауазы бла:

– Бёркюнгю кёкге ат – деб, ненча кере атса, анча кьойгъа акт этиб, – Ташны тьобюне салдым, келиб алырса, – деб, ызына кетиб тургъанды.

Бир кюн, кьойчу джашла малларына кьаратыргъа мал дохтурну тау джайлыкъгъа алыб бара тургъандыла. Джол джанбаш, кьысха кьайтхан айланч болгъан джерде, шофёр машинаны аудурады. Башында, кузовда, джел кьакъдыра баргъан тири джашла секиредиле. Ветеринар врач шофёрну кьатында болады. Джер – джерге уруб, бетин, бурнун сыдырыб кьанатады. Джашла, чабыб барыб, машинаны кабинасыны эшигин ачыб, мал врачны чыгъарыб, аны джол джанына кьырдышха олтуртадыла. Ачыуланыб, кьойларыбызгъа акт этмей кьояр да деб кьоркьуб, машинаны джюрютген джашны «букъусун» кьагъадыла. Сора, ала, ветеринар врачха джумушакъ сёлешиб, кукаланадыла.

Бир кесекден эсин джыйыб мал дохтур ёрге тура, шофёргъа айланыб:

- Алан, юч айлыкъ удостоверениенг бла беш джыллыкъ дипломдан бошаб къоя эдинг да, - дегенди. Джашла харх этиб кюлгендиле.

ДЖАНГЫ АКЪ ФУРАЖКА

Таныш адамлары ауушуб, бир учреждениени къуллукъчулары, аны эт адамларына къайгъы сёз берирге тебрейдиле. Джай заманда аланы башларында бёрклери болмагъанды. Джалан баш барайыкъ деб, оноулашадыла. Ол кёзюуде биреу акъ фуражкасы бла бир джанындан чыгъады. Сора джыйылгъанла анга айтадыла:

– Башынгдагъын теш да къой, бирча болайыкъ. Алай а ол джангы фуражкасыны казирогуна къолу бла тие:

– Ары дери кийиб барайым да, анда тешерме, – дейди.

МЕН СЕНИ ШКОЛГЪА БАРЫБ КЁРМЕГЕНМЕ

Мукли экинчи классха баргъан джашчыгъына:

– Балачыгъым, школда дерследе кесинги ариу тут, усагланы айтханларына эсинги ий, кылыкъ этме, иги окъу, – деб, хаман юретирге къалгъанды. Тынгылаб тургъан сабийчик кёзчюклерин джандырыб:

– Мен сени школгъа барыб кёрмегенме, сен аланы къайдан билесе? – деб, анасына къарагъанды.

ТЕЛИ СОРУУ

Сёзлюхан, хоншусуна барыб, Бабий бла ушакъ эте тургъанлай, арбазда ойнай тургъан сабийчик чабыб юйге киреди. Хоншу тиширыу къойнуна алыб, анга соруула берирге къызады.

– Аннянгымы бек сюесе, огъесе агтянгымы бек сюесе?

– Экисин да сюеме.

– Сен игичиксе, къайсын бек сюйгенинги айт.

– Аннямы да, аттямы да тенг сиеме.

– Ма сен бери къара, сёз ючюн, сени уллу тобунг барды, аны кьайсына берлик эдинг, аннягамы, аттягамы?

Джашчыкъ, хоншу тиширыуну тобукъларындан тюшюб, босагъагъа джууукъ барыб:

– Сени башынга берлик эдим, – деб, эшикге къачханды.

БАБИЙНИ КЪУРМАНЛЫГЪЫ

Кюнлени биринде Келбетли арбазда джатма тюбюнде олтуруб, юй бийчеси Бабий да кьайры эседа барама деб, тесукъа этген атча, аны къатында тепджилдей тургъанды. Ол кёзюуде аланы аллары бла, тауукъла, бир-бири ызларындан тизилиб, джырлай, гугурукку да алларында башын ёрге тутуб кьычыра, къанатларын къагъа, стемени тепсей баргъанды. Ала ётгенлей, Келбетли кюлюб тебрегенди. Юй бийчеси кьайгъылы болуб:

– Ай юйюнге, не болгъанды, неге кюлесе, тохта! – дөб, талай кере соргъанды.

– Да кюлюб а неге кюлюкме, ол гугуруккуну меннге не айтыб баргъанын сен бир эшитге эдинг.

– Не айтды? Не деди?

– Сен бир къатыннга айтханынгы этдиралмайса, мен а къаллай бирни сюрюб айланама, кёремисе! – деди.

Ол алай айтханлай, Бабийни бети, къуту да кетиб, бир кесекден, Къычырыучуну башын кесиб алыб келгенди.

КИШЕНЛЕННГЕН ТАУУКЪЛА

Джаш келин бла къарт къайын къыз хоншу болуб джашагъандыла. Арада буруу болмагъаны себебли, аланы тауукълары бир-бири бачхасына кириб, заран салыб айлангандыла. Къайын къызы келинине, келини къайын къызына джукъ айталмай, ичлеринден къыйналыб тургъандыла. Сора, кюнлени биринде къайын къызы келинине барыб:

– Келин, энди биз экибиз да бу тауукъланы этген заранларын кёрюб турабыз. Меникиле сени бачханга киредиле, сеникиле мени битимимде айланадыла. Тыяр кючюбюз а джокъду. Экибиз бир-бирибизге кёл кълалды болуб кълалмайыкъ, кел бир мадар табайыкъ, бир зат этейик былагъа, дегенди.

– Да кълайдам, кълалай дей эсенг, алай этейик, - дейди келини. Ол экинчи кюн кълараса, кълайын кълзыны тауукълары, аякъларында кълп-кълзыл кълатападан этилген мийик табан чаппалары бла, бир-бири ызындан тизилиб, бачхасына кириб келгенлерин кёледи. Бантиклери ары-бери чайкълала, кеслери да бек омакъла. Келин да кесини тауукъларыны аякъларын ол халда кишенлегенди. Миллет алагъа сеиирсиниб кълараса да, андан сора хоншула, ох этиб, джашагъандыла. Тауукълары бир-бири бачхасына киргенликге, заран салалмагъандыла. Айланыб кетиб тургъандыла.

ТУЛПАРЛЫКЪ

Аламатды төгерек, ариу тукъум джасалгъан джити баш, мийик тауланы кенг къанатлары, кёксюл Къобанны бойнунда джомакълы чегетлени, чокъуракъ толкъунланы, салкъын аязчыкъны тамашалыкълары, адамланы джашаугъа учундурады.

Суу джагъада, таза къумну юсюне джатыб, сыртларын Кюннге къыздыра тургъан бир къауум адам, чамны, накъырдааны ортагъа салыб, ушакъ этедиле. Джашланы бири Гелеге айланыб:

– Алан, сен тилибизде уста сёлешесе, джарашдыр да, шош океанда, ол чабакъ тутхан хапарынгы бир айт! – деб, къадалгъанды. Къалгъанла да тынгыларгъа разы болгъанларын билдире, аны таба бурулгъандыла.

Да ол эртде болгъан затды, деб башлайды сёзюн Геле:

– Тенгизни толкъунлары бизни къайыкъны чайкъай, белляу айта тургъанлай, бир мазаллы чабакъ туурабыздан къараб тургъанын кёрюб къояма. Нёгерлерим къоркъуб, къайыкъны тюрбюнде джашырыладыла. Мен эрлай, беш

джыллыкъ ёгюзню терисинден этген къайиш джыджымымы алыб, аны бир джанына бегиб тургъан къыджасха экинчи джанын кийдириб, кюрме этиб, тенгизни юсю бла чабакъ таба атама. Улоу, учуб барыб чабакъны бойнуна тюшеди. Мен къаты тутама, эс джыйгъынчын, биз аны тартыб, суу джагъагъа чыгъаргъан эдик.

– Сора уа? – деб, ёрге турадыла адамла.

– Алайда экеулен, эки джанына тартыб, аузун ачдыкъ. Ичинде ууакъ чабакъла кёб эдиле. Ары кириб кетиб, «КАМАЗ» маркалы талай машина бла аланы эки кюнню ташыдыкъ.

Тынгылаб тургъанла сейирсиниб, «тулпаргъа» махтау бере, ханарны сюзедиле. Алтыхыр тынгы табмай, арлакъда чабакъ тута тургъан аны нёгери Джелени къатына барыб, бу хапарны анга айтыб,

– Керти болгъанмыды экен алай? – деб, сорады.

– Хар адамны хапары башына кёре, дегенлей, аны не сёзю, не башы, – дейди ол. – Мен тутхан чабакъгъа айтады, ол заманда КАМАЗ ламы бар эдиле сора, биз аны ичине кириб кетиб, ууакъ чабакъланы ёгюз арбала бла

ташый эдик, – деб, бетин, къутун тюрлендирмей, ол эсин суугъа ийгенди.

ТЕМИР АУУЗЛУКЪ

Кюнню джылыуу табигъатны ийнакълай, адамла джумушларын этедиле. Совхозну бѐлюмюню конторуну аллына кѐбле джыйылгъандыла. Ала, накъырда-чам эте турадыла. Алайгъа, уста чамчыланы бири, кюмюш сакъаллы Джубур, чагъыдий эшеги бла келиб къалады. Эшегинден тюшнуб, джюгенин конторну межямыны аллында ёсген терекни бутагъына илиндиреди. Ол, адамла бла ушакъ эте тургъанлай, эшеги базыкъ темирден этилген ауузлугъун чайнаб тебрейди. Аны эслеген адамла, не айтырыкъды экен, бир кѐрейик, деген оюмда анга сорадыла:

– Алан, Джубур, эшегинг ауузлугъун хаман чайнаб нек турады?

– О, кѐююгъуз аны, кѐй, андан, джанымдан да

тойдум. Чайнай, чайнай, эки ауузлукъну юзгенди, энди мындан да бошай эсе, не этерикме, – дегенди, джууабха Джубур.

СЕЙИРСИНИУ

Психбольницада джатхан экеулен, аны аллында узакъ болмай ёсген терекни тубюнде ушакъ эте тургъандыла. Сора бири:

– Сен эсли адамса, бир айт, джангур джауса, чабакъла къайры киредиле, – деб, соргъанды.

Экинчи кёб сагъыш этмей, ёрге къараб:

– Тереклеге минедиле, – дегенди.

– Сора, ала ийнеклеми болгъандыла, тереклеге минерча, – деб сейирсингенди соруу соргъан.

АЙЫРМАГЪА ДЖУУАБ БЕРГЕНДИ

Джезгора экзамен берлик болуб, биология предметден хазырланыргъа керек болады. Ол, джаныуарланы суратларына къараб, аланы тизет да

джаратмайды, кыйыннга санайды. Тынчыракъ зат излеб, китабха къарай кетиб, битни кёреди. Аны азгъа санаб джаратады. Структурасын азбар этеди. Экзамен берлик кюн болгъанында, ышанган башны ит ашар, дегенлей, эсине, фахмусуна ышанмай, экзаменнге киририни аллы бла талай кере къайтарыб окъуйду. Къазанда бишген къурмач чыкъырдагъанча, чыкъырдатханындан сора, кесин билгеннге санаб, экзаменнге киреди. Бир билетни тартыб алса, Аю. Олтуруб, аны тюрсюнюн кёзюне иги кёргюзалмай, не айтырын чертгинчин, устаз аны доскагъа чакъырады. Билетин столгъа салыб ол сёзюн башлайды:

– Аю кийик джаныуарды, уллуду, кёбюсюне чегетде джашайды. Тюрлю-тюрлю затла: наныкъ, алма, кертме, дугъум, эрик дегенча кёгет затланы ашайды, этден да къабады. Чокъуракъ сууладан уртлай, джай асламысына табигъатны джашыргъан джерлеринде айланады, муратына кёре, ишин, джумушун этеди. Къыш келиб, сууукъла тутсала, ол джылы уясында джазгъа дери табанын джалай джукълайды. Аны юсюнде тюгю къалынды. Ол себебден бити барды, битни структурасы уа ма, – дейди да айтады.

Устаз аны айтханына тынгылаб:

– Джангыдан башха билет ал, – дейди.

Ол, талай чырмалгъан къагъытланы ортарагъындан бирин сайлайды. Ачса, тюлкю. Джелкесин къашый, барыб орнуна олтурады. Терен сагъышха кетиб тургъанлай, аты айтылгъанын эшитиб, илгене, секириб турады. Устазны къатына барыб, билетге джууаб этиб башлайды.

– Тюлкю, кийик джаныуарды. Ол, тауда, тюзде джашайды. Къурт, къамыжакъ, бир-бирде элге тюшюб тауукъ да ашайды. Тери излей баргъан тулукъ союлур, дегенлей, анда-мында къабханнга тюшюб да къалады. Ол заманда адамла аны ариу бояулу терисин хайырланадыла. Къыш тюлкюле къарда ойнаб, кеслерин тазаласала да, джай юслерин букъу, кир басады. Аланы тюклери узунду. Белгилисича, тюгю болгъанны бити болады, битни уа структурасы ма! – дейди да пулемёт атылгъанча, къуяды.

Устаз анга джити къарай, туруб барыб, билетледен айырыб, чабакъны алыб береди. Джебзгора, мыдахыракъ халда, билетни бла, ызына барыб, биягъы джерине

олтурады. Не этсин адам, деб, саггыш эте кетиб, бир заманда бетине нюр урады. Джарыкъ ышара, джууаб берирге, къолун кёлтюреди. Аны кёзюусюз, доскагъа чыгъарадыла. Алгъа таукел атлаб, чабакъ сураты болгъан билетни устазны къолуна тутдуруб, аны юсюнден хапар айтыб башлайды:

– Игит да дейсе, чабакъ сууда джашайды. Суу кирли, таза болса да, ол анда джюзеди, ишин этеди. Ач болса, кёбюсюне къурт ашайды, башха ууакъ затчыкъла бла да булджунады. Сыйдамды, аны тюгю джокъду. Айтханымча, сууда джашайды. Ол джер юсюнде джашаса уа, тюгю боллукъ эди, тюгю болгъанны бити болады, битни уа структурасы ма! – дейди да, ючюнчю кере да аны айтады.

Устаз аны къолун тутуб, зачёткасына айырма багъа салады.

ТЕЛИДЕН АКЪЫЛ ЗАУУКЪ

Санитар телиле джатхан больницадан бир ауругъанны республикада бек аманла болгъан бёлюмге

элтирге керек болады. Терк болушлукъ этген машина къайры эседа кетген болур эди, улоу болмай, ала джолгъа джаяулай чыгъадыла. Кюн тийиб тургъанлай, булутла терк джыйылыб, бир кесекден джангур джаууб, экиси да джибийдиле. Олсагъатлай булутла чачылыб, дагъыда Кюн тиеди. Ала, уллу тереклени къатлары бла озуб тебегенлей, санитар телини бошлаб, айгады:

– Чаб ары терек тюбюне кир!

Ол, анга башын буруб къарай:

– Ала сен менден да тели кёреме, терек эки кере джаугъанын билмеймисе? – деб, сейирсишгеди.

БЕНЗИНЧИНИ ДЖУУАБЫ

Совет Союзну заманында кенг джюрекли бир огъурлу къарачай джаш эл мюлк техниканы бензин къуюучу колонкасында ишлегенди. Ол заманда эл мюлкде бензин эркин болгъаны себебли, ишчиледен сора отлукъну хакъсыз башхалагъа да бериб тургъанды. Тилеб келгенни машинасына бензин къуймай иймегенди. Алай

бла айла озадыла. Бир келген, бетин тургъузуб, экинчи, ючюнчю, төртюнчю, бешинчи кере да келиучю болады. Адамланы бир къаууму, къазанны башы ачыкъ болса, итге уят керекди, деген айтыуну унутадыла. Сора ол бир кюн алайгъа джыйылгъанлагъа:

– Джашла, сиз уялмай бензин къуй деб, хаман келиб тургъанлыкыгъа, мен хаман къуюб турургъа уялгъан этеме, – дегенди...

ДЖОЛОУЧУЛУКЪДА

Черкесск шахардан Мараланы юсю бла Нарсанагъа бара тургъан бир машинаны къышны къыяматында, Огъары Марадан чыгъа башлагъан джерде, мотору джукъланыб къалады. Шофёр, не бек кюрешсе да, машинагъа от алдыралмайды. Адамла, сууукъ болуб, ары = бери джюрюб, джылыныргъа излейдиле. Алай болса да аланы сууукъ хорлай барады. Ол кёзюуде Мара элни алайгъа джууукъ огъары джанында бир ёлген адамны маулугу этиле тургъанды. Алайдан адамла,

джолоучулагъа къараб, болумлары къолай болмагъанын кѳредиле. Джашла алагъа барыб, бузулгъан транспортну пассажирлерин къоймай юйге чакъырыб, ашатыб, джылытыб, машиналарын да ишлеб джолларына ашырадыла. Джолоучула Гум Башы бла аууб, Нарсана шахаргъа барыб, ишлерин тындырыб, ызларына Черкесскге сау – эсен къайтадыла. Джууукъ, тенг алагъа къалай барыб келгенлерини юсюнден хапар соргъанларында, бирлери чартлаб чыгъыб:

– Джолоучу джолда къалмаз, дейдиле. Машинабыз Мара башында сыныб, юшюрге тебреген эдик. Бизни насыбыбызгъа алайдан узакъ бармай бир ёлген болду да, джашла чыгъыб, хар не керегибизин да этиб, джолгъа ашыргъан эдиле, – деб, солууун кючден ала, ышаргъанды...

НАКЪЫРДА

Бир ариу таулу къыз, юй джумушун эте, тири къымылдагъанды. Джюрюшю джел урдур, ол сюйген

джашын эсине тюшюрюб, аны джумушакъ ауазын, тюрсюнюн кёзюне кёргозе тургъанлай, телефону зынгырдайды. Андан суюгенини ауазын эшитгенинде, кызыны бетине нюрю тёгюлюб, ол, учар къанатлыча, силкинеди. Суюген джашы кыызгъа:

– Сен Айчасы, Айча! – дейди.

Кыыз кыуанч тыбырлы болуб:

– Айча ариусамы дейсе! – деб, сорады.

– Огъай, толмагъан Айча джартыса, – дейме, дейди кюле тургъан джаш.

АГЪАРТЫУЧУЛА

Бир тюбешиуде джыйылгъанланы ауузларын ачдырыб, биреу хапар айта тургъанды.

Узакъ джуртлада, къарачай тауланы ётгюр кёкюрегинде, бир къалын чегетден мийик ёсген субай тереклени талайын кесиби, тракторуму телешкасына джюклеб, алыб келе тура эдим. Шоркъулдаб баргъан таза къара суудан ётюб, джолну джартысына джетгенимде,

чегет сакълаучула бла ич ишлени кьуллукъчулары аллымы сакълаб тургъанларын кёреме. Не этерге билмей, бир джанында, батыш табада, кёкенле, нарат терекле юсюн джабханларындан иги эсленмеген бир уллу дорбуннга тракторуму джашырама. Ашыкьгъаным бла маторуни джукълатыргъа да унутуб, аланы алларына джаяулай барама. Ала мени тутуб, заповедникни эм уллу тереклерин хаман кесгенлей тураса, не этдинг тракторунгу, дейдиле. Алай а мен джукъ айтмайма. Сора ала ачыуланыб меннге онбеш джыл тюрме азаб буюрадыла.

– Сора уа, хапарынгы андан арысы къалайды? – деб, сорадыла адамла.

– Заманым джетиб, азатланыб ызыма къайтыб келдим. Барыб дорбуннга къарагъанымда, тракторуму бензини бошалаб, матору джукъланыб, чыракълары джана тура эдиле.

Анга тынгылаб тургъан хоншусу, сёз хазнаны мийик таууна ёрлей, кесини хапарын тобукъдан силдеб башлайды.

Хар уугъа баргъаным сайын, кийик, неда бёрю, буу

ёлтиормей бир кере кьайтмагъанма. Атхан огъум ёмюрю джерге тюшмегенди. Ол кьой эсенг, Аюню ургъаным да болгъанды. Бу джол а бир уллу тюлкюню кьармадым. Меннге бек кыйын болгъан аны юйге келтириу эди. Сюйсегиз ийнаныгъыз, сюйсегиз кьоюгъуз, тюлкюню кьуйругъуну узунлугъу ёзенни башындан аягъына дери джете эди, – дейди ол. Адамла сейир тамашагъа кьаладыла. Биринчи хапар айтхан аны кьатына барыб:

– Алан, тюлкюнгю кьуйругъун бир кесек кьысгъаракъ этиб айт, – дейди.

– Бир да, эки да айтма, сен тракторунгу чыракъларын джукълатмасанг, бир сантиметрин да кьысхартырыкъ тюлме, – дейди экинчи.

Аны ючюн айта болурла: агъартыучула эки гобукъдан да атадыла, деб.

КЁЛЮНЕ ДЖЕТГЕНДИ

Эртде заманда мийик тауланы кьойнунда бир байны кьой кьошу болгъанды. Ол, кьойларын кютдюрге

сынамлы кьойчу излегенди. Кеси кьызгъанч, кьайгъылы болгъаны себебли, аллай джууаблы ишге тыйыншлы адам кёрмей, конкурс кьурагъанды. Бай, сорууларына джууаб бергенлени джаратмай, конкурсха кьошулгъанланы талайын агъызады. Сора экеулен, келиб, аны аллында сир кьатадыла. Ол биринчиге:

– Сёз ючюн, юч семиз кьойгъа, аллай бирни кьошсанг, аланы санлары ненча боллукъду? – деб, сорады.

– Алты, – дейди, таулу эрлай.

Бай, сагъышланыб туруб, экинчиге айланыб:

– Сен а не оюм этесе, юч кьойгъа юч кьойну кьошсанг, малланы саны кьаллай бирге кёбейирикди?, – дейди.

Джашны кёзлери ийнакъ теге:

– Сеннге кьаллай бир керек эсе, аллай бир боллукъду, – деб, ышарады.

– Бай, мындан таб джууаб берген болмады, – деб, ичинден кьууана, аны сюрюучю этеди.

БАШЛАРЫ

Ал сөз Ёрлеу	3
МИНГИ ТАУНУ ЭТЕГИНДЕ	5
Тарихден керти хапарла	
Ташлы Сырт	7
Таубатыр	16
Покун Сыртда	20
Бийчесынны юсюнден эки хапар	
Къаплан бла Мариям (биринчи хапар)	26
Джигит уучу (экинчи хапар)	33
Батырлыкъ бла джан дарман	40
Хасан Ран	46
Кюмюш сом	51
ФАНТАЗИЯНЫ УЧУУУ	55
Автор къурагъан таурухла	

Сюймекликни джуддузу	57
Джаш бла кьуш	69
Халкъда джюрюген таурухланы тамалында	
Мингбай бла Джюзбай	79
Къулакъчыкъ	88
Хасан бла Сарыубек	95
ДЖИГИТ ТАУЛУЛА	103
Автор кеси джазгъан хапарла	
Чалкъычы джыйын	105
Къадама	112
Таулу бла теке	121
Ай бла мен	134
АКЪЫЛ ЁМЮРЛЕНИ ДЖАРЫТАДЫ	139
Автор къурагъан къанатлы сёзле бла ойла	141

НАКЪЫРДАНЫ ТЁГЮЛЮУЮ	167
Авторну къысха чам хапарлары	
Джабышмакъ бла Джаншакъ	169
Къаты джумуш	171
Айбала ышаргъанды	172
Шамшамайны къайгъырыуу	172
Тамашагъа къалгъанды	173
О-ха-хай! О-ха-хай!	173
Гюттю къыйналгъанды	175
Бюрочу бла Татлыхан	176
Дадах сейирсингенди	177
Унутулмагъан суймеклик	178
Къартланы къайгъырыулары	179
Джарыкъ ышаргъанды	180
Чокъурну оюму	181
Таш салыучу излей	182
Джылын билгенди	183
Бекли гутулгъанды	184

Джюрегинден айтханды	185
Джаттюну хорлаялмады	186
Билчини джюрек джарсыуу	188
Къутулургъа излегенди	188
Гаккы табмайдыла	189
Эшик таба айланнганды	190
Гыртамай ачыуланнганды	191
Иссилик кюйдюреди	191
Бир джанына секиргенди	192
Сюйюмлю ышарыу	193
Башын ёрге тутуб...	193
Кёл этгенди	194
Мыдах къарагъанды	195
Тюрленмеген баш	195
Заман бошалыб къалгъанды	196
Ауурлукъ	197
Сюелгенди	197
Гурт тауукъ	198

Чибинле бла Татлыхан	199
Суу орнуна шоколад	199
Бетин кызартханды	200
Кемсиз суймеклик	200
Чаггырлан	201
Керти джууаб	202
Юч дагъан таймаз	202
Акъыллыдан тели зауукъ	203
Терен сагъыш	204
Чибинни эними барды	205
Бузукълу	205
Булчукъ сейрсингенди	206
Ушакъны кючю	207
Къайгъыргъанды	207
Лыкъ - Лыкъ	208
Къайын анасын бек суйгенди	209
Джюлюнмеген джелке	209
Болушлукъ тыйыншы тюлдю	210

Ийнанмакълыкъ хорлагъанды	211
Джюрекни излеми	211
Тарыгъыу	212
Сайламала	213
Дылды бла Мереке	214
Кёлюн билдиргенди	215
Джарыкъ ышарыу	215
Джитини оюму	216
Буйрукъну толтура	216
Ачытилни сёзюн эте	218
Джеллини хапары	219
Былайды акъылы	220
Ачыкъ кычырыкъ	220
Тойдурургъа излеб	221
Гыл тюшерин излегенди	222
Къулакъ джанад	223
Джукъулу кыйналгъанды	223
Къулакъгъа секиргенди	224

Къуугъун этгенди	224
Тил бла баш	225
Ахсыныу	226
Кесин джудузгъа санагъанды	227
Хармалийни оноуу	227
Танышлыкъ	229
Деканны джарсыуу	230
Къойчуну джууабы	230
Чабакъчы	232
Махтанчакъла	233
Чамчыгъа джууаб	234
Бёрюле бла келишиу	234
Халкъда джюрюген чам хапарла	
Шиндигин къоруулагъанды	236
Борчун толтургъанды	238
Баргъан суугъа, джалгъан суу	240
Джылын эсгертгенди	241
Иги джаш бола башлагъанды	242

Мал дохтур	243
Джангы акъ фражка	245
Мен сени школгъа барыб кёрмегенме	246
Тели соруу	246
Бабийни кърманлыгъы	247
Кишенленген тауукъла	248
Тулпарлыкъ	250
Темир ауузлукъ	252
Сейирсиниу	253
Айырмагъа жууаб бергенди	253
Телиден акъыл зауукъ	256
Бензинчини джууабы	257
Джолоучулукъда	258
Накъырда	259
Агъартычула	260
Кёлуне джетгенди	262

ISBN 978-5-87757-210-2

ХУСЕИН УЗЕИРОВИЧ ЛЕПШОКОВ

НА ПОВОРОТАХ ЖИЗНИ

Исторические рассказы, сказки, рассказы,
крылатые слова, миниатюры на карачаевском языке.

Корректор – Ф.К. Токова,
член Союза журналистов Российской Федерации
Компьютерная верстка – Т.А. Кахунова

Китабда тауланы суратлары авторнукъуладыла.

Подписано в печать 11.12.2012.

Формат 60×84 ¹/₁₆. Гарнитура «Балтика».

Бумага офсетная. Печать офсетная.

Усл. печ. л. 15,8.

Тираж 500 экз. Заказ № 177

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленного оригинал-макета
подготовленного в издательстве
ИКО «Аланский Эрмитаж»

369000, КЧР, г. Черкесск ул. Чкалова, 17 а

Типография ООО «Нартиздат»
г. Черкесск, ул. 1-я Подгорная, д.2

Новая книга народного поэта Карачаево-Черкесии Хусейна Узеировича Лепшокова «На поворотах жизни» состоит из исторических рассказов, сказок, рассказов, крылатых слов и выражений, миниатюр.

В своих прозаических содержательных произведениях автор совершает восхождение на новые высоты художественного творчества. Он увлечён прошлой, настоящей и будущей жизнью своего народа.